

CONSELL INSULAR
DE MENORCA

**GUIA PRÀCTICA PER A
L'ATENCIÓ ALS PROCESSOS
DE PÈRDUA I DOL DES DELS
CENTRES EDUCACTIUS**

***Tant difícil dir-nos les coses senzilles.
Tant difícil fer-nos més fàcil la vida.
Tu ja ho saps; a vegades no trobo el camí
i al final d'aquest laberint només hi ha...
...només hi ha un t'estimo.***

(Txarango. Les coses senzilles, 2020)

1. Introducció	05
2. El perquè d'aquesta guia. justificació	07
3. A qui va dirigida	10
4. Conceptes teòrics bàsics	12
4.1. Què és el dol	13
4.2. Característiques del procés de dol	13
4.3. Manifestacions i símptomes en les diferents àrees de la persona en dol	13
4.4. Les emocions en el dol	14
5. El dol en infants i adolescents	16
5.1. Comprensió de la mort segons les edats	18
5.2. Manifestacions del dol en infants i adolescents	21
5.3. Senyals d'alerta: quan és indicat sol·licitar ajuda especialitzada	21
5.4. La vivència emocional dels infants i adolescents en dol	23
6. El dol en els centres educatius	26
7. Orientacions per als centres educatius	28
7.1. La informació que donarem	29
7.2. Pautes generals sobre quan i com donar la notícia d'una mort a l'alumnat i al personal docent del centre educatiu	29
7.3. Pautes de comunicació segons l'etapa educativa	31
7.4. Acompanyament emocional a infants i adolescents	34
8. Guia d'intervencions específiques. pautes d'actuació segons el tipus i circumstàncies de la mort	35
8.1. En el cas de la mort d'un alumne	36
8.2. En el cas de la mort d'algun membre del personal docent	40
8.3. En el cas de la mort d'un pare, mare i/o germà	43
8.3.1. Una família ens comunica la mort d'un familiar i l'infant o adolescent que ha patit la pèrdua no ve al centre	44
8.3.2. Una família ens comunica la mort d'un familiar i l'infant o adolescent que ha patit la pèrdua sí que ve al centre	46
8.3.3. Una família ens comunica la mort d'un familiar mentre l'infant o adolescent que ha patit la pèrdua és al centre	49
8.4. En el cas de la mort d'altres familiars, amistats, veïns, etc.	52
8.5. En el cas de mort per suïcidi o homicidi	52
9. Com podem actuar davant malalties greus o situacions de final de vida	55
9.1. Alumnes que pateixen malalties greus	57
9.2. El pare, mare o germà pateix una malaltia greu	58
10. El dol col·lectiu	60
11. Orientacions per a les famílies en dol	64
11.1. Atenció a les famílies amb un procés de dol no elaborat	66
12. El dol en alumnes amb discapacitat intel·lectual	67
13. Dol de l'infant en la mort de la mascota	69
14. Referències bibliogràfiques	72
15. Annex 1: material didàctic per treballar la pedagogia de la vida, la mort i el dol	74

***Per evitar redundància i complexitat en la lectura,
utilitzam les paraules alumne, fills, professors, tutor, etc.,
per designar també, filles, professores, tutores, etc.***

CONSELL INSULAR
DE MENORCA

1. INTRODUCCIÓ

Parlar de la mort és una cosa delicada i complexa, tot i ser el final ineludible de les nostres vides. En la nostra cultura és una realitat que, ara com ara, continua essent un tema tabú.

En aquest mateix sentit, la societat té tendència a protegir i ocultar la mort als infants, a negar la mort propera i a no fer-los participants del procés de dol, la majoria de cops perquè són els adults mateixos que no se senten preparats per atendre les necessitats que sorgiran. En canvi, des d'un punt de vista de creixement, els moments de tristesa i dolor per les possibles pèrdues que es viuran en el transcurs de l'etapa educativa han de ser afrontats de manera específica i, per tant, aquestes conductes sobreprotectores dificulten la integració i la resolució esperada de les pèrdues en els més joves de la casa.

Els infants i adolescents van prenent consciència de la mort i dels canvis que això significarà en l'àmbit sociofamiliar al llarg de les diferents etapes evolutives. És per aquest motiu que la forma més adequada per atendre i disminuir el seu patiment és permetre una participació activa en la situació familiar i donar-los les eines i recursos suficients a fi d'ajudar-los a gestionar de manera adaptativa les emocions emergents.

En l'actualitat, observem com les criatures i els adults viuen la majoria de situacions de pèrdua sense una preparació prèvia. És més, davant una vivència d'aquest tipus, es requereix un gran esforç per part de totes les persones implicades per ajudar i acompanyar tot el conjunt d'emocions i sensacions que emergeixen.

Si la nostra intenció com a societat és donar una formació integral als infants i adolescents, en cap cas no es pot deixar de parlar de la mort i el dol. És a dir, els infants i adolescents no poden afrontar aquest tipus de vivència des del desconeixement, ja que els genera inseguretat, por i angoixa. Per altra banda, si sabem que en tots els centres educatius hi ha infants en dol per diferents pèrdues, és la nostra responsabilitat poder atendre amb els recursos adients aquesta necessitat, de la mateixa manera que s'atén la resta d'àmbits.

Tanmateix, des de fa unes dècades, el fet de morir s'ha anat amagant i, en conseqüència, no permetem que els infants i adolescents de la nostra societat participin activament en tot el que suposa per a ells la pèrdua d'una persona estimada i/o que les necessitats derivades d'aquesta vivència puguin ser ateses. En conclusió, els infants no tenen ocasió ni recursos per aprendre a viure les pèrdues i la mort des de la màxima naturalitat esperable.

CONSELL INSULAR
DE MENORCA

2. EL PERQUÈ D'AQUESTA GUIA. JUSTIFICACIÓ

Des de l'experiència dels professionals experts en l'acompanyament als processos de pèrdua i dol, s'han observat un seguit de premisses bàsiques que han conduït a les consideracions prèvies següents:

- Davant la pèrdua d'una persona estimada, els petits i els més joves de la casa poden esdevenir els grans invisibles. Tanmateix, i per diversos motius, molts cops no se'ls permet mostrar les seves emocions durant aquest procés.
- Des del vessant sociofamiliar, en la majoria dels casos, el tema de la mort és una realitat de la qual no es parla.
- El centre educatiu pot convertir-se en un lloc de referència on les famílies, els companys i la comunitat en general poden trobar el suport que es necessita, compartir el patiment natural que s'experimenta, així com el caliu, el confort i la xarxa social esperada perquè el procés de dol sigui al més adaptatiu possible.
- Els centres educatius (escoles infantils, centres d'educació primària i instituts d'educació secundària) són uns espais socials vitals en la nostra societat. Per tant, en l'experiència d'una pèrdua significativa, per a l'infant i l'adolescent l'aula s'ha de convertir en un lloc terapèutic i, per aquest motiu, el personal docent necessitarà tot el suport possible que l'ajudi a respondre a les diferents situacions que es trobarà.
- En molts casos, els centres sol·liciten suport extern a especialistes en dol, sobretot quan es produeix la mort d'un alumne, familiar o docent. Tots els professionals implicats agraeixen el suport i les orientacions facilitades en el moment que la comunitat està en estat de xoc per una pèrdua significativa, ja que la vivència i gestió d'aquestes situacions emocionalment tan intenses sol generar angoixa i patiment.

En la mateixa línia de reflexió, els professionals (especialistes o no) implicats en l'acompanyament al procés de dol a Menorca també consideren la importància de donar resposta a les necessitats generals i específiques que presenten els infants, els adolescents i les seves famílies, així com els professionals responsables, tant en el procés de dol davant la pèrdua d'una persona estimada, com també des del vessant d'una pedagogia de la vida i de la mort.

Al llarg dels anys, des de les diferents àrees d'intervenció possibles (salut, educació i benestar social i família), s'han posat en funcionament diverses iniciatives d'actuació per facilitar l'acompanyament al procés de pèrdua i dol. El resultat d'aquestes propostes és l'atenció i intervenció amb el màxim nombre d'infants, adolescents i famílies en dol possible, tot i que, ara com ara, es continuen observant mancances i necessitats pendents de ser ateses.

Per tots aquests motius, el Departament de Cultura, Educació, Joventut i Esports del Consell Insular de Menorca ha portat a terme un estudi titulat Atenció al procés de dol als infants i adolescents que estan vivint la mort d'una persona estimada, que consta de dues parts objecte de recerca:

- Analitzar els recursos disponibles a l'illa de Menorca per a l'atenció específica dels processos de pèrdua i dol en infants i adolescents.
- Elaborar una guia d'actuació específica.

És important destacar la col·laboració i implicació desinteressada dels professionals dels diferents àmbits per a l'elaboració del projecte de recerca. Només d'aquesta manera ha estat possible obtenir els resultats i les conclusions que, en darrer terme, justifiquen la presentació d'una proposta de millora específica que complementi i reforci les actuacions ja existents en l'actualitat.

La guia d'actuació específica que es presenta posa l'accent a proporcionar pautes i orientacions generals per afrontar qualsevol situació de mort d'una forma coordinada i respectuosa, així com facilitar el procés de presa de decisions davant circumstàncies emocionalment intenses. En definitiva, la intenció d'aquesta guia no és el desenvolupament d'un programa d'intervenció en el procés de dol, sinó donar a conèixer els recursos i les eines adequades per gestionar de la millor manera la situació de pèrdua d'algun membre de la comunitat.

CONSELL INSULAR
DE MENORCA

**3. A QUI
VA DIRIGIDA?**

En primer lloc, el nucli principal al qual va dirigida aquesta guia és la comunitat educativa: l'equip directiu, el personal docent i no docent, el departament d'orientació, l'alumnat, els pares, les mares i l'entorn afectiu més proper.

Aquest document també té com a objectiu ajudar el professorat a donar respostes adequades davant la pèrdua de les persones estimades, unes pautes bàsiques perquè el centre pugui planificar totes les accions que cal posar en funcionament conjuntament amb l'entorn afectiu.

El professorat és qui veritablement coneix la realitat de l'aula i dels seus alumnes i aquesta informació prèvia els guiarà en la manera de posar en funcionament les accions que cal seguir. En aquest mateix sentit, el professorat també es veu exposat a explorar i reconèixer les pròpies emocions, fet que ajudarà els alumnes a reconèixer les seves pròpies.

De manera paral·lela, aquesta guia també servirà d'orientació a tot el col·lectiu de professionals que directament o indirectament acompanyarà l'infant i/o adolescent en dol, així com les seves famílies.

CONSELL INSULAR
DE MENORCA

4. CONCEPTES TEÒRICS BÀSICS

4.1. QUÈ ÉS EL DOL?

La concreció en la definició i les característiques que s'atribueixen als processos de dol dependrà dels models teòrics en els quals ens situem. Teories diverses coincideixen a descriure el dol com un procés natural, adaptatiu i complex en el qual conflueixen diferents variables.

En aquesta direcció, i segons diversos autors, el dol és el procés natural de resposta davant la pèrdua d'una persona estimada. Aquest procés inclou canvis significatius en les actituds, els comportaments, els pensaments, les emocions i en la vida espiritual de la persona en dol (Freud, 1917; Lindemann, 1944; Murray Parkes, 1972; Bowlby, 1980; Morden, 1991; Rando, 1993; Neymeyer, 1998; Payàs, 2006).

4.2. CARACTERÍSTIQUES DEL PROCÉS DE DOL

Des d'un punt de vista general, es pot afirmar que en tots els processos de dol es descriuen unes característiques comunes. Així i tot, és cert que l'experiència, l'aprenentatge, la personalitat i altres factors externs faran diferent la forma particular de resposta que cadascú davant la pèrdua.

Característiques que es poden identificar en els processos de dol:

- És un procés natural, normal i esperable.
- És un procés dinàmic que farà que s'experimentin canvis al llarg del temps.
- És un procés que depèn del reconeixement social. És a dir, si no es reconeix la importància de la vivència, no es podran compartir les emocions amb les persones de l'entorn.
- La resposta de cada persona davant la pèrdua serà diferent pel que fa al tipus d'emoció, la durada i la seqüència.
- És un procés individual i compartit al mateix temps.
- És un procés actiu en el qual la persona no s'ha de mostrar passiva.
- La persona que viu el procés de dol s'ha de permetre triar la manera com vol elaborar-lo.
- Podem afirmar que el dol és un procés ambivalent en el qual el resultat final pot ser la maduració i l'aprenentatge de la persona o, per contra, es pot donar una cronificació del patiment.

4.3. MANIFESTACIONS I SÍMPTOMES EN DIFERENTS ÀREES DE LA PERSONA EN DOL

En l'acompanyament al procés de dol és important tenir en compte que més enllà dels sentiments i les emocions, la situació afectarà la persona en la seva totalitat.

A més de l'àrea emocional, s'han descrit reaccions naturals i humanes que afecten altres dimensions de la persona: la física, la cognitiva, l'emocional, la social i l'espiritual. Es tractarà de tenir present qualsevol d'aquestes manifestacions, ja que totes poden formar part d'un procés de dol normal.

Així doncs, les persones en dol poden presentar les manifestacions següents:

- Àrea fisiològica: sensació de falta d'aire, opressió al pit, migranya, trastorns del son i/o alimentaris, sensació de buit a l'estómac, pèrdua de gana, cansament, hipersensibilitat al soroll, sequedat a la boca, mareigs, sospirs...
- Àrea cognitiva: manca de concentració, manca de memòria, sensació d'irrealitat, obsessions, incredulitat, confusió, sentit de presència, al·lucinacions, somnis estranys...
- Àrea conductual: hiperactivitat o apatia, distraccions, agressivitat, evitar o freqüentar records, cercar la persona que ha mort o parlar amb ella, desorganització, plor, portar objectes de la persona que ha mort...
- Àrea emocional: sentiments d'impotència, solitud, tristesa, por, angonya, culpa, enuig, ràbia, ansietat, insensibilitat, anhel...
- Àrea social: aïllament, assumptió de nous rols, canvi d'amistats...
- Àrea espiritual: pèrdua o recerca del sentit de la vida, canvi de creences...

4.4. LES EMOCIONS EN EL DOL

En el transcurs del procés de dol és natural sentir dolor i patiment. Es tracta d'un patiment que va acompanyat de matisos i emocions que l'aniran definint.

En termes generals, els processos de dol s'han associat a la tristesa, però en realitat aquesta no és l'única emoció que apareix (de fet, moltes vegades «amaga» altres emocions contradictòries i confuses). La persona en dol passarà d'unes emocions a unes altres de manera natural i espontània. És a dir, observarem oscil·lacions entre el dolor, la tristesa i el consol quan connecta amb les vivències compartides amb la persona absent.

Si consideram el model dual d'afrontament del dol, els diferents mecanismes d'afrontament que pot adoptar la persona per viure el procés de dol de la manera més adaptativa poden classificar-se en:

CONNECTAR AMB EL DOLOR	EVITAR EL DOLOR
Connectar amb la pèrdua	Desconnectar de la pèrdua
Confrontació	Negació
Plorar Fugida-evitació	
Parlar sobre la situació o persona	Distraccions
Passivitat, abatiment	Minimització
Descàrrega emocional	Racionalització
Aïllament	Autocontrol
Promoure el record	Reprimir les emocions i el plor
Negació de les possibilitats de recuperació	Evitar parlar sobre la pèrdua
Fer coses noves, continuar l'activitat	
Centrar-se en la pròpia vida	

La situació de pèrdua ens fa contactar amb emocions com:

- **Tristesa**
- **Ràbia**
- **Culpa**
- **Ansietat**
- **També amb l'amor, l'afecte, l'alleujament i la tendresa**

L'experiència vital prèvia que la persona hagi tingut en relació amb les emocions des del context educatiu, familiar i social serà rellevant en la manera que tindrà de viure-les durant el procés de dol actual.

És important tenir present que és saludable expressar, posar nom i compartir totes les emocions que experimentam davant la mort d'una persona estimada, així com en qualsevol altra situació quotidiana que comporti canvis significatius. A més a més, ni el procés de dol ni les emocions que se'n deriven són en cap cas malalties de les quals hom s'hagi de curar. Les emocions són naturals i adaptatives, i ens ajudaran a elaborar la pèrdua i a viure el procés de dol d'una manera saludable sempre que es doni la premissa de poder-les reconèixer, integrar, validar i expressar de forma constructiva.

CONSELL INSULAR
DE MENORCA

5. EL DOL EN INFANTS I ADOLESCENTS

MITES SOBRE EL DOL I ELS INFANTS

- ✗ **No s'adonen del que passa després d'una pèrdua.**

✓ Se n'adonen, i no parlar-ne és deixar-los incomunicats davant la vida.
- ✗ **No elaboren el dol.**

✓ Elaboren dols.
- ✗ **No atribueixen significat als esdeveniments.**

✓ No només sí que hi atribueixen significats, sinó que necessiten fer-ho.
- ✗ **Els adults els hem de protegir del dolor i el patiment, per això és millor que no participin en els rituals.**

✓ La millor protecció és incorporar-los a la vida de la família, amb la participació adequada.
- ✗ **Protegir l'infant des de l'exclusió farà que se senti sol i abandonat.**

✓ La protecció entesa com a inclusió la viu com una manera de formar part de quelcom, per poder ser acompanyat i també poder acompanyar.
- ✗ **No entenen els rituals.**

✓ Els hem d'ajudar a entendre els rituals i fer-los participar-hi en la mesura del possible.

El procés de dol en els infants i adolescents és similar al dels adults, però el canalitzen de forma diferent, ja que la seva capacitat d'expressió també és diferent de la dels adults.

Les reaccions i manifestacions que observarem en l'evolució del procés de dol dels infants i adolescents dependrà d'alguns factors com poden ser:

- Les circumstàncies de la mort.
- El concepte que es tengui de mort previ a la situació actual de pèrdua.
- El vincle que es tengui amb la persona absent.
- L'entorn familiar i sociocultural del nen.
- La personalitat, maduració cognitiva i desenvolupament emocional del nen.

5.1. COMPRENSIÓ DE LA MORT SEGONS LES EDATS

Segons l'edat, els infants i adolescents poden entendre la mort d'una manera o altra. És important recordar que el concepte de la mort està associat a una càrrega emocional, i per comprendre'l es requereixen mecanismes elaborats d'abstracció i interiorització.

Perquè els infants i adolescents puguin integrar el concepte de *mort* en la seva totalitat, convé que s'entenguin **els paràmetres següents**:

- **Universalitat**: tots els éssers vius moren?
- **Irreversibilitat**: es pot tornar a la vida un cop s'ha mort?
- **No funcionalitat**: quan es mor, el cos ja no funciona?
- **Causalitat**: per què ens morim?
- **Continuació NO corpòria**: la mort és el final?

CARACTERÍSTIQUES DE LA COMPRENSIÓ DE LA MORT SEGONS LES EDATS:

EDAT	COMPRENSIÓ DE LA MORT	MANIFESTACIONS
0-2 Anys	• No existeix una comprensió de la mort, però sí que es mostren molt reactius a tot el que la pèrdua comporta. • Perceben l'absència de la figura protectora i l'angoixa dels adults. Per aquest motiu és important preparar-los per a les pèrdues. • Sentiran la falta de seguretat i l'abandonament, per tant és essencial establir vincles estables i segurs.	• Estat no diferenciat respecte de la persona que en té cura i li dona estabilitat. • Respon mitjançant els estats d'ànim: irritabilitat, inquietud, alteració del son i de la gana, plors, conductes de protesta. • Atenció si una figura com la mare es veu afectada.

EDAT	COMPREENSIÓ DE LA MORT	MANIFESTACIONS
2-5 Anys	• Estil de pensament concret i literal (pren les respostes al peu de la lletra). • La mort és temporal, reversible i per causes externes. • La mort és similar a dormir. • Els difunts continuen vivint d'alguna manera (el cel és un lloc concret). • Disposen de la capacitat d'assolir nous indicis d'autonomia i desenvolupament sempre que hi hagi un vincle segur amb l'adult de referència. • Concepte del temps circular i cíclic (la mort NO és per sempre). • Mostra trets d'egocentrisme màgic i justícia immanent.	• Formulació de preguntes molt concretes i repetitives • (ex. «Té fred?», «Com menja?»). • Trastorns alimentaris, del son i del control d'esfínters (regressions). • Pot observar-se una NO reacció immediata. • Rebequeries freqüents. • Alterna la capacitat de jugar i riure amb moments de desesperació. • Por de l'abandó («Tu també moriràs?»). • Sentiment de culpa, egocentrisme i pensament màgic («Vaig fer alguna cosa que provoqués la mort?»).
6-10 Anys	• Pensament més elaborat i complex (interès per les causes). • Adquisició del concepte d'irreversibilitat. • Curiositat sobre la mort. Fan preguntes complexes («Què vol dir morir-se?» «On va una persona quan mor?»). • La mort és personificada com un esperit (figura del fantasma, l'esquelet). • La mort NO és UNIVERSAL (li succeeix als altres, no a mi).	• Comportaments agressius. • Por i sentiments d'abandonament (por de la mort dels pares). • Disminució del rendiment escolar (pensament dispers i dificultats de concentració i atenció). • Manifestacions psicossomàtiques (mal de panxa, mal de cap, dolors toràcics...) i alteració del sistema immunitari (grip). • Atenció a la possibilitat de voler assumir responsabilitats que no li pertanyen.

EDAT	COMPREENSIÓ DE LA MORT	MANIFESTACIONS
A partir dels 11 anys	• Maduració cognitiva: la mort es veu com a irreversible i universal. • Plantejament de la pròpia mort. • Reconeixen l'impacte emocional que suposa la pèrdua.	• Estats emocionals intensos i alterats (culpabilitat, ràbia, vergonya). • Estats d'alteració i ansietat sobre la pròpia mort. • Canvis d'humor freqüents. • Por del rebuig i de ser diferents dels companys. • Trastorns alimentaris i de la son. • Possibilitat d'adoptar conductes de risc. • Aparença de normalitat com a mesura de protecció. • Culpabilitat per haver sobreviscut.

5.2. MANIFESTACIONS DEL DOL EN INFANTS I ADOLESCENTS

En termes generals, les reaccions més habituals dels alumnes davant el procés de dol són **els canvis en el caràcter**: humor variable, disminució del rendiment escolar, i alteracions en l'alimentació i en el son.

Segons l'etapa evolutiva de l'infant o adolescent, les reaccions manifestades més destacades seran unes o altres. D'aquesta manera, en nadons i infants d'edat primera caldrà estar atents a les manifestacions corporals, afectives i conductuals, atesa la seva dificultat per assolir la comprensió cognitiva de la pèrdua.

Per altra banda, cal seguir acompanyant l'infant durant el procés de dol, més enllà que no mostri signes de patiment. És important recordar que, fins i tot en moments dolorosos, poden mantenir la capacitat de riure i jugar.

INDICADORS DEL DOL EN INFANTS I ADOLESCENTS:

- **Àmbit corporal**: dificultats per dormir, pèrdua de gana, malestar gàstric o abdominal, queixes de mal de cap.
- **Àmbit afectiu**: tristesa, indiferència, canvis d'humor, irritabilitat, sentiments d'indignació, baixa autoestima.
- **Àmbit emocional**: manca de comunicació, aïllament social, hiperactivitat, símptomes d'estrès posttraumàtic, trastorns de conducta, trastorn d'ansietat excessiva.

5.3. SENYALS D'ALERTA: QUAN ÉS INDICAT SOL·LICITAR AJUDA ESPECIALITZADA

Fins ara hem comentat que el dol és un procés natural i no patològic durant el qual intervenen múltiples factors. Alguns cops, la interacció d'aquests factors representa una gran dificultat i complicació en l'elaboració del dol. Per aquest motiu, i en la detecció d'aquests casos, es recomana contactar amb els professionals especialitzats en l'atenció als processos de pèrdua i dol.

Per la seva banda, la presència d'un adult de referència dins el centre educatiu que li doni seguretat i reconegui el seu patiment és una de les ajudes fonamentals que farà que l'infant se senti protegit en el seu procés.

És convenient contactar amb professionals experts quan, **passats entre 3 i 6 mesos des de la mort de la persona estimada**, es mantenguin o apareguin alguns dels **senyals d'alerta següents** (cal considerar aquest període de mig any com a orientatiu. En aquest sentit, és important observar la intensitat, freqüència i durada de les reaccions més destacables i activar les pautes d'ajuda necessàries en cas de dubte a fi de no perllongar el possible patiment):

- Un període perllongat durant el qual l'infant ha perdut l'interès per relacionar-se amb el grup d'iguals, així com per les activitats d'entreteniment que practicava abans de la pèrdua.
- Apatia o falta de sensibilitat
- Expressió emocional gairebé nul·la o molt exagerada respecte a la vivència de la pèrdua.
- Reaccions molt intenses del dol, agressivitat o sentiments de culpa que persisteixen en el temps.
- Tristesa profunda i perllongada.
- Irritabilitat important, dificultat en la gestió de les emocions.
- Alteracions del son (insomni important) i dels hàbits alimentaris.
- Conductes regressives amb mostres d'un comportament que no és propi de la seva edat durant un temps perllongat.
- Conductes de risc en el grup d'adolescents.
- Mostres de desesperança, desitjos explícits de no continuar vivint, pensaments o conductes d'autolesions, expressar repetidament el desig de retrobar-se amb la persona que ha mort.
- Imitació excessiva de la persona que ha mort.
- Canvis importants en el rendiment escolar o dificultats per anar a escola. *Cal considerar la possibilitat real que el rendiment escolar de l'infant o adolescent es vegi alterat durant trimestres o durant tot el curs. Així i tot, és important acompanyar-lo sense exigir un sobreesforç dins les seves possibilitats, però tampoc tendir a la sobreprotecció.*
- En cas que l'alumne en dol així ho sol·liciti.
- És important que el mestre, tutor, orientador de referència en l'acompanyament de l'infant i adolescent en dol treballi conjuntament amb el metge pediatre i/o el metge d'atenció primària responsable per garantir una atenció integral i coordinada.

5.4. LA VIVÈNCIA EMOCIONAL DELS INFANTS I ADOLESCENTS EN DOL

Les expressions emocionals dels infants i adolescents depenen en gran mesura de la manera com s'expressen emocionalment els seus adults de referència. Per tant, mitjançant l'expressió emocional dels adults, podem ajudar els infants a donar-se permís per sentir, per exterioritzar els sentiments, a comprendre allò que ha passat i també el que els passa en aquests moments.

Emocions que poden experimentar els infants i adolescents en dol:

- **Ràbia:** com a conseqüència de sentiments com poden ser la frustració o la pena, els infants i adolescents poden mostrar comportaments agressius cap als seus companys i/o familiars.
- **Gelosia:** l'emoció apareix quan connecta amb la vivència de veure altres amics que sí que poden seguir compartint amb el seu pare/mare/avi..., o bé en el context on es parla de la família, de projectes futurs que no podran ser viscuts al costat de la persona estimada que ha mort...
- **Impotència:** davant la pèrdua per no haver pogut ajudar la persona que ha mort, quan se'ls amaga informació del que ha passat o no se'ls permet participar en decisions familiars, quan no se'ls ha donat la possibilitat d'acomiar-se de la persona que ha mort...
- **Culpa:** és freqüent tenir sentiments de culpa per allò que no vam fer, no vam dir, no vam preveure...

La imaginació dels infants és molt activa i els pot fer pensar que alguna cosa que han dit o fet ha provocat la mort de la persona estimada. Si és així, aquesta creença errònia els desencadena molta angoixa, inquietud i disgust. Els adults de referència hem d'indagar si l'infant pot sentir-se així i aclarir que allò que ha passat no té res a veure amb ell.

- **Por:** si viuen la mort del pare o de la mare, és molt freqüent que experimentin la por de perdre l'altre progenitor i es mostrin molt dependents.

També és molt comú que experimentin pors irracionals que no saben explicar.

En aquest cas és important acompanyar-los i procurar que no es quedin sols. Aquest tipus de pors es poden generalitzar dins el grup aula a la resta d'alumnes que, per un motiu o altre, es puguin sentir identificats amb la vivència del company.

- **Inseguretat:** davant la mort d'una persona molt significativa, és natural que els infants se sentin indefensos i angoixats («Qui tindrà cura de mi?»).
- **Incertesa:** davant una pèrdua tan important, dins el nucli familiar es donen molts canvis: rutines diàries, temps lliure, implicació d'altres familiars. Aquest seguit d'alteracions, junt amb la falta de coneixement sobre què passarà a partir d'ara, fan que la sensació d'incertesa i inseguretat augmenti. Per tant, serà important que els expliquem les decisions que es van prenent.
- **Enyorança:** com més propera i significativa era la persona que ha mort, el sentiment d'enyorança que s'experimenta és més intens. Davant l'absència física de la persona estimada, i la pena que això provoca, apareixen fluctuacions entre l'esperança de recuperar la persona i el desencany continu davant la realitat.
- **Tristesa:** és l'emoció que està associada més directament a la pèrdua i el nexa comú amb totes les altres emocions descrites.

La tristesa pot aparèixer uns mesos després de la pèrdua, quan la situació està en procés de més normalitat. És aleshores quan pot provocar sensació de gran fatiga, pèrdua d'energia, ganes de no fer res, pensaments confusos.

En el cas dels infants, i en segons quina edat en què perceben la mort com un fet transitori, davant la realitat de no retorn de la persona estimada pot aparèixer la sensació que els han enganyat.

- **Alleugeriment:** després de viure el procés de malaltia d'una persona estimada, és molt comú sentir-se alleugerit. Caldrà validar aquesta emoció per no experimentar la culpa que pot generar el fet de tenir aquests pensaments.

Finalment, sabem que els infants tenen una sensibilitat especial per percebre quan els adults no es prenen seriosament els seus sentiments (no se'ls reconeix) o bé aquests són jutjats (sentiments «bons» i sentiments «dolents»). Per tant, l'infant pot sentir-se «dolent» si en algun moment experimenta algun d'aquests sentiments «no autoritzats». La conseqüència d'això és que no oferim a l'infant la possibilitat d'expressar obertament tot allò que sent en el seu interior.

L'acompanyament i la validació de les emocions són necessaris per créixer saludablement. Aquesta serà una tasca essencial de l'entorn més proper (la família) i de l'entorn educatiu més extens (escola i centres educatius no formals).

CONSELL INSULAR
DE MENORCA

6. EL DOL EN ELS CENTRES EDUCATIUS

En relació amb les eines i orientacions per apropar-nos a l'educació de la vida, la mort i el dol, distingim dos **vessants**:

PEDAGOGIA DEL LA VIDA I DE LA MORT: fa referència a la construcció del sentit de la vida, a parlar de la mort i de la pèrdua **abans** de viure-la en primera persona.

Aquest vessant es podria incloure dins el currículum del centre mitjançant activitats que ens apropin al coneixement i la reflexió sobre la vivència del dol.

PEDAGOGIA DEL DOL: s'aplica quan **hi ha hagut una pèrdua** que ens exigeix enfrontar-nos a la realitat i es requereixen eines per alleujar el patiment i poder donar el màxim consol. Per tant, quan parlem de pedagogia del dol ens referim a totes les accions que portarem a terme per acompanyar i acollir l'alumne en dol després de la mort d'una persona significativa del seu entorn més proper (família, grup d'iguals, membre de la comunitat educativa).

Una de les experiències més escruixidores que es pot viure en un centre educatiu és la mort d'un alumne, un mestre, professor o monitor. Encara que no és una vivència majoritària, quan passa, afecta tota la comunitat educativa. Així i tot, i per altra banda, sí que és més freqüent durant el curs escolar que es produeixi alguna mort per malaltia, accident o suïcidi d'un familiar directe de l'alumne. En ambdós casos caldrà afrontar i acollir el dol de manera col·lectiva, ja que són moments importants en què les persones necessitem sentir-nos acollides i sensibilitzades, amb predisposició per parlar i compartir sentiments, reflexions i creences sobre la vida i la mort.

Per tant, serà una ocasió en què s'han de treballar aspectes tant de la pedagogia de la vida i de la mort com del dol.

CONSELL INSULAR
DE MENORCA

7. ORIENTACIONS PER ALS CENTRES EDUCATIUS

«Com ho hem de dir als nens?»

A partir del moment en què ens assabentam de la mort d'una persona de la comunitat educativa, ens trobam davant una realitat on caldrà portar a terme tasques molt importants. Caldrà organitzar el centre per poder acompanyar l'alumnat, el professorat, les famílies, així com iniciar un procés de dol col·lectiu.

Més concretament, potser aquesta guia és una oportunitat per fer-nos preguntes, i no centrar-nos únicament en respostes i pautes a seguir. És a dir, potser la pregunta no és «Com podem actuar en aquestes situacions?», sinó que ha de ser «Com podem actuar amb aquest infant, i en aquesta realitat concreta?».

7.1. LA INFORMACIÓ QUE DONAREM

En el moment que s'hagi d'informar els infants i adolescents de la vivència d'una mort, ens caldrà tenir en consideració:

- **Donar informació objectiva dels fets** de forma clara, directa i concreta. Explicar què ha passat i quines conseqüències esdevindran.
- **Donar espai** perquè puguin fer les preguntes de tot allò que necessiten saber.
- **Donar temps** perquè expressin les emocions i sentiments generats davant la comunicació de la notícia.
- **Donar suport** des del primer moment per transmetre tranquil·litat, protecció i seguretat.

7.2. PAUTES GENERALS SOBRE QUAN I COM DONAR LA NOTÍCIA D'UNA MORT A L'ALUMNAT I AL PERSONAL DOCENT DEL CENTRE EDUCATIU

A l'hora de **donar una notícia als infants i adolescents**, haurem de tenir en compte un seguit de **pautes recomanades**:

- **A.** Considerar la tipologia del centre educatiu:
 - En cas d'un centre gran (ex. institut), la informació s'ha de donar d'acord amb les necessitats de l'alumne afectat i la seva família.
 - En cas d'un centre petit on les famílies se solen conèixer entre elles, és possible que els alumnes ja tinguin informació de la notícia, però igualment convé que la nostra actuació estigui consensuada amb la família i el professorat.

- B.** Cercar un lloc tranquil i acollidor que respecti la intimitat.
- C.** Cal que doni la notícia la persona més propera i de referència de l'alumnat.
- D.** Donar la notícia sense presses. Parlar amb tendresa i claredat. Controlar en la mesura del possible rumors i incerteses entorn d'allò què ha passat.
- E.** No utilitzar eufemismes (ex. «Se n'ha anat», «L'hem perdut»), sinó dir explícitament «S'ha mort».
- F.** Prevenir i alertar-los de les possibles reaccions que cadascun d'ells pot tenir i naturalitzar-les.
- G.** Mostrar comprensió, respecte i acolliment en les seves necessitats i reaccions. Fomentar espais de comunicació, però també de silencis (tant dins com fora de l'aula).
- H.** Evitar frases fetes tranquil·litzadores (ex. «No et preocupis», «No ploris», «El temps ho curarà tot», «Hem d'estar bé»).
- I.** Respondre a totes les seves preguntes de manera adaptada a l'edat i etapa de l'infant o adolescent. De la mateixa manera, ens podem permetre dir «No ho sé», segons els dubtes que presentin.
- J.** En cas que ja disposem de la informació, explicar-los com seran els rituals d'acomiadament: enterrament, acte de comiat, incineració, visita al tanatori...
- K.** Deixar que l'alumnat s'expressi i manifesti en la seva voluntat d'assistir o no a aquests actes de comiat.
- L.** Acollir també les emocions de l'equip docent del centre. Cal compartir els sentiments entre companys i donar-se permís per expressar-se en la mesura que hom ho necessiti.
- M.** Recordar que l'adult (docent i família) és una referència per als infants i adolescents. Per tant, és important poder mostrar-nos naturals i sincers en l'expressió de les nostres emocions i no ocultar-les o dissimular-les.
- N.** Establir una via de comunicació directa amb les famílies dels alumnes: escoltar-les, explicar i compartir les pautes i actuacions que seguirem amb l'objectiu principal que els infants i adolescents també se sentin acollits des de casa.

- O.** Pensar en formes d'acomiadament dins el grup classe.
- P.** Valorar una actuació conjunta en què participi tot el centre (el dol col·lectiu): decidir el tipus d'acte, com es farà, horari en què es farà...
- Q.** Si es dona la mort d'un alumne o professor, s'ha de suspendre qualsevol acte extraordinari programat en senyal de dol.
- R.** Mantenir, en la mesura que sigui possible, uns mínims en les rutines, els horaris i les activitats habituals del centre.
- S.** Donar una atenció especial i acurada en la comunicació de la notícia quan es tracta de casos de mort amb gran impacte social.
- T.** Tenir en compte la diversitat dins l'alumnat. És a dir, no tots viuran la pèrdua de la mateixa manera ni tindran la mateixa capacitat i ritme de recuperació.
- U.** Fer un seguiment continuat de les possibles reaccions als diferents nivells que poden anar mostrant els infants i adolescents. És important que se sentin acompanyats incondicionalment.
- V.** Parlar amb la família i contactar amb un professional expert en cas de detectar senyals d'alerta en la vivència del procés de dol en algun dels alumnes.

7.3. PAUTES DE COMUNICACIÓ SEGONS L'ETAPA EDUCATIVA

Com ja s'ha comentat anteriorment, la mort és viscuda de manera molt diferent segons l'etapa vital en què es troba la persona. Aquestes diferències venen determinades pel seu desenvolupament cognitiu i emocional.

El concepte de mort inclou un conjunt de paràmetres també ja descrits que es van incorporant en la conceptualització de l'infant mitjançant el seu procés evolutiu.

EDAT	ORIENTACIONS A SEGUIR
0-2 Anys	<i>Cal recordar que en aquestes edats no tenen capacitat per entendre el concepte de mort ni poden comunicar les seves necessitats verbalment. Així i tot, sí que perceben l'absència de la persona que ha mort i l'ansietat en les emocions de les persones que els envolten.</i> • Expressar de manera verbal i no verbal a l'infant que les emocions davant la pèrdua que sent la persona adulta de referència NO són generades pel seu comportament. És a dir, ell NO és el responsable del patiment de l'adult. • Mantenir pautes bàsiques, horaris i rutines. • Continuar en un entorn/ambient conegut. • Mostrar molta afectivitat: carícies, moixaines, tenir-los en braços, calmar-los i donar seguretat des del contacte físic i l'acolliment. • Evitar sobreexcitacions. • Intentar que la persona que en té cura sigui sempre la mateixa i, en la mesura del possible, ja sigui coneguda en l'entorn familiar. • En cas que sigui la mare la persona malalta, preveure la figura cuidadora prèviament a la mort. • Tenir cura si el cuidador principal de l'infant està en un procés de dol intens. En cas que sigui així, acompanyar-lo i acollir-lo.
3-5 Anys	• En la mesura que sigui possible, evitar els canvis i mantenir les rutines. • Explicar la mort com una absència de funcions del propi cos. • Faran les mateixes preguntes de manera repetida. • Contestar les seves preguntes de manera que s'ajustin a allò que demanen. Les explicacions llargues no els ajuden a comprendre. • Evitar els eufemismes, ja que els poden confondre. • Explicar la diferència entre una persona que ha mort i una persona que dorm. • Explicar la diferència entre un problema de salut puntual i lleu i les malalties greus. • Valorar la possibilitat de sentiments de culpa i aclarir-los. • Començar a compartir emocions entre l'adult i l'infant. • Utilitzar contes, música, dibuixos i curtsmetratges sobre el tema de la pèrdua. • Pintar murals, fer recull de fotografies que facilitin els records. • Fer rituals simbòlics (fer volar globus, plantar algun arbre).

**6-10
Anys**

- Facilitar la naturalització de les seves emocions i donar permís perquè s'expressin sense por de ser jutjats.
- Respondre a les seves preguntes sobre les causes del que ha passat.
- Convé donar explicacions molt més precises sobre el concepte de mort.
- Contenir les preguntes insistents que poden plantejar-nos com una eina per integrar la realitat.
- Prevenir el sentiment de possible responsabilitat que poden tenir sobre el que ha passat.
- Prevenir que vulguin assumir rols que no els pertoquen.
- Detectar preocupacions excessives del que pot passar a partir d'ara.
- Motivar-los a demanar ajuda als adults de referència sempre que se sentin amb la necessitat de fer-jo.
- Vigilar de no respondre a les seves actituds mitjançant càstigs.
- Compartir les seves emocions mitjançant tallers, dibuixos, poesies, murals.
- Els rituals funeraris o els comiats col·lectius els poden ajudar a integrar la realitat de la pèrdua.

**A
partir
dels
11
anys**

- Respectar el seu ritme individual en el procés de dol i no jutjar-los.
- Indagar sobre l'origen/motiu d'algunes de les seves reaccions emocionals i conductes.
- Considerar la importància del **grup d'iguals** amb el qual poder sentir-se acompanyats.
- Considerar la necessitat de moments d'intimitat i afavorir-la.
- És molt important identificar una figura adulta de referència (dins l'entorn afectiu i/o dins el centre educatiu).
- Els adults s'han de comprometre a estar disponibles sempre que l'adolescent ho requereix. És important que se'ns vegi propers i accessibles.
- Observar i preveure:
 - Conductes de risc
 - Fantasies sobre el concepte de mort i la possibilitat de morir ells
 - Ambivalència d'emocions
- Proposar activitats conjuntes amb el grup d'iguals els pot fer sentir acompanyats i protegits.
- Facilitar dinàmiques d'expressió de sentiments mitjançant pel·lícules o debats relacionats amb el tema.
- Dissenyar estratègies tipus recopilació de fotografies o creació de microrelats per expressar tot allò compartit amb la persona que ha mort: resoldre assumptes pendents, mostrar gratitud, demanar disculpes i/o poder perdonar...

7.4. ACOMPANYAMENT EMOCIONAL A INFANTS I ADOLESCENTS

Si tenim la capacitat d'acompanyar i ajudar els nostres fills a gestionar i recuperar-se del patiment que produeix unes de les ferides més profundes com és la mort d'un ésser estimat, els estam dotant d'unes capacitats i una comprensió que els serviran per a la resta de la seva vida.

Tanmateix, cal que els adults de referència dins el centre educatiu tenguin present el següent:

- Per fer un acompanyament adaptatiu s'ha d'estar disponible per escoltar els alumnes i propiciar que flueixin les emocions. És molt important que els infants i adolescents puguin expressar les seves emocions en el moment que connecten amb aquestes (ex. quan hi ha un plor desconsolat, un atac de ràbia, una tristesa profunda, una mostra d'agressivitat, una absència puntual...).
- És molt important anar fent una observació continuada en el temps (fins mesos després de la mort de la persona estimada), ja que l'alumne pot connectar amb el sentit de la pèrdua en qualsevol moment.
- Cal tenir present que els infants i adolescents canvien d'estat d'ànim fàcilment. És a dir, l'infant en dol tindrà moments de tot i serà normal que passi de mostrar una gran tristesa a recuperar la capacitat de jugar ràpidament.
- Hem de tenir clar que el nostre paper serà el d'acompanyant, i és l'infant o adolescent qui farà el seu propi procés de dol. Això significa estar present al costat de l'infant i sostenir-lo en les seves pròpies emocions.
- Els infants necessiten un acompanyament específic i no generalitzat. Atesa la seva etapa de desenvolupament, cal recordar que el procés de dol que ells fan té unes característiques ben diferenciades de les del procés que feim els adults.
- Quan la vivència de mort afecta tot un grup, l'acompanyament que donarem a l'alumnat pot ser individual i/o col·lectiu. En aquests casos, seran els mateixos alumnes qui ens indicaran què necessiten i quines activitats poden ser les adequades en cada fase de l'elaboració del seu dol.

CONSELL INSULAR
DE MENORCA

8. GUIA D'INTERVENCIONS ESPECÍFIQUES. PAUTES D'ACTUACIÓ SEGONS EL TIPUS I CIRCUMSTÀNCIES DE LA MORT

8.1. EN EL CAS DE LA MORT D'UN ALUMNE

La mort d'un alumne, bé sigui després d'una malaltia greu o bé per un accident, és sense cap tipus de dubte la vivència més colpidora. Es tracta d'una situació que vindrà acompanyada de grans sentiments d'impotència i injustícia, impacte, tendresa, enyorança, i deixarà una sensació de buidor difícil de reparar. La mort d'un alumne provocarà un dolor molt profund a la seva família, però també una gran commoció al centre educatiu i a tota la comunitat a la qual pertanyia en general.

En el moment en què la família ens comunicui la mort de l'infant o adolescent, o bé en el moment que ens assabentem de la notícia per alguna altra via de comunicació:

- Un cop s'ha verificat la notícia s'ha de convocar l'equip directiu del centre i notificar als docents allò que ha passat.
- S'ha de paralitzar l'activitat habitual del centre durant uns dies establerts i consensuats.
- Els docents s'han de posar d'acord en la informació que donaran i cal fer-ho al mateix temps.
- S'ha de designar un representant/coordinador del centre (generalment algun membre de l'equip directiu) perquè sigui la figura de contacte amb la família i responsable de la representació del centre als diferents rituals.
- És important tenir un referent familiar amb qui comunicar-nos per al maneig adequat de la informació.
- La figura coordinadora entre el centre educatiu i la família l'ha d'informar de:
 - La posada en funcionament de les pautes descrites a la Guia d'atenció i acompanyament als processos de pèrdua i dol.
 - Els actes que es puguin organitzar al centre per recordar l'alumne que ha mort i convidar-los a assistir-hi.
 - La disposició per part del centre a l'acompanyament en aquest procés.
 - També ha d'informar l'equip docent i l'alumnat de les decisions que vagi prenent la família en els rituals de comiat.
- La informació ha de ser senzilla però clara, sense entrar en detalls que no són útils en aquest moment d'impacte.

- Caldria que en el moment de temps i espai comú de tot l'alumnat, tots els infants i adolescents ja disposessin de la informació. D'aquesta manera s'evita fomentar possibles rumors i desinformacions.
- Convé comunicar la notícia tant al grup aula com a la resta de l'alumnat del centre.
- És important donar una atenció especial als infants i adolescents més afectats per la mort del company. Ja sabem que cada alumne farà el seu propi procés i reaccionarà de manera diferent segons la seva personalitat, sensibilitat o relació prèvia amb el company que ha mort.
- És recomanable fer un comiat col·lectiu al centre en el qual tothom pugui expressar el seu dolor, sempre amb l'objectiu de facilitar la canalització de totes les emocions que provoca la mort d'un alumne. És important convidar la família a aquest acte, ja que poder-hi participar pot ajudar-los a sentir-se reconfortats.
- Per al comiat col·lectiu es proposarà al grup aula, a la resta d'alumnes i al personal docent que elabori algun tipus de material de record. Un cop finalitzat aquest acte es pot fer entrega del material a la família de l'alumne.
- Des del centre educatiu es mostrarà el condol a la família mitjançant una carta, per via telefònica, acudint al domicili familiar o encarregant alguna publicació a la premsa local (ex. esquela).

COM PODEM ACOLLIR L'ALUMNAT DES DEL CENTRE (PAUTES BÀSIQUES):

- ✓ Crear un espai per al record. Decidir el lloc dins el centre on es crearà aquest espai (a l'entrada, a algun passadís, a la sala d'actes...) on cadascú es pugui aturar i dedicar un temps al company que ha mort.
- ✓ Preparar algun material per al comiat col·lectiu.
- ✓ Mitjançant la figura representant del centre, informar dels rituals de comiat que ha planificat la família i, sempre amb el seu permís, decidir de quina manera els alumnes també hi poden participar.
- ✓ A tall orientatiu, es poden planificar activitats especials durant tres dies.

COM PODEM ACOLLIREM EL GRUP AULA:

- ✓ Col·locar-nos en forma de cercle amb algun objecte (ex. una espelma) que propiciï un entorn d'intimitat i màxim confort per als alumnes.
- ✓ Convidar i donar pas a l'expressió. Es pot suggerir que cada company, amb l'espelma a la mà, pugui expressar alguna cosa sobre el company que ha mort. S'han de respectar els silencis. Convé limitar l'activitat a un període de temps de durada.
- ✓ Suggerir la preparació d'algun material de record.
- ✓ Donar espai i lloc a les diferents propostes i idees que poden tenir els companys en la manera de recordar l'alumne que ha mort.
- ✓ Mantenir les pertinences de l'alumne que ha mort en principi fins al dia del comiat col·lectiu. Un cop passat aquest acte d'homenatge s'ha de decidir què feim, on col·loquem o a qui donem aquests objectes i material.
- ✓ En la mesura que ens ho indiquin les necessitats del grup, cal anar tornant al ritme habitual de forma gradual.

COM PODEM ACOLLIR L'ALUMNAT DE LA RESTA D'AULES DEL CENTRE:

- ✓ Facilitar un temps de dedicació al record.
- ✓ Donar un temps per a l'expressió de les seves emocions i com viuen aquesta situació de pèrdua.
- ✓ Tornada al ritme habitual en les activitats dins l'aula.

En els casos de gran impacte emocional per les circumstàncies de la mort i/o les característiques personals de la persona que ha mort, el centre ha de poder sol·licitar el suport extern de professionals experts en l'atenció i acompanyament al dol amb l'objectiu d'atendre les necessitats del professorat i dels pares i mares del grup aula.

Tanmateix, sempre hem de garantir l'acompanyament i suport als menors en dol, ja sigui per part del docent de referència o per part d'algun professional extern.

COM ES POT TREBALLAR L'ACOLLIDA EN CAS DE SITUACIÓ DE PÈRDUA A UNA ESCOLETA INFANTIL. ORIENTACIONS BÀSIQUES PER A UNA ATENCIÓ PRIMERENCA DEL DOL:

- ✓ Cal tenir en compte el fet que **no existeix** una comprensió de la mort en aquesta etapa evolutiva. Així i tot s'ha de **considerar, acollir i acompanyar en**:
 - Les reaccions i manifestacions que **sí** que tindrà l'infant davant la vivència de la pèrdua i dels canvis propis i familiars que això comportarà.
 - Treballar de manera conjunta i molt acurada amb tots els professionals dels diferents àmbits (educació i sanitat, sobretot) que puguin acompanyar i atendre l'infant i la seva família.
 - Estar molt atents que les necessitats bàsiques del nadó/infant estiguin cobertes tot i la pèrdua familiar.
 - Observar possibles alteracions en els hàbits de l'infant (alteració del son i la gana, irritabilitat important, poca tolerància a la frustració, recerca constant de la persona que ha mort...), així com possibles regressions en aspectes ja assolits per la seva edat.
 - Observar possibles diferències en la forma de relacionar-se, comportar-se i/o reaccionar dins l'àmbit familiar envers l'escoleta.
 - Acompanyar, acollir i cuidar la família durant tot el procés de dol.
 - Cuidar i atendre les necessitats i manifestacions de l'infant mitjançant els seus adults de referència.
 - Treballar el dolor i el patiment per l'absència des de les seves manifestacions i reaccions.
 - Atendre i acollir les seves manifestacions des de la comprensió, la seguretat i l'estabilitat, i mai des de la culpabilitat.
 - Tot i la falta de comprensió del concepte de la mort i el que representa, verbalitzar el que ha passat.
 - Animar l'infant a tenir iniciatives vinculades a fomentar el record i reconeixement de la persona que ha mort (ex. fer dibuix o alguna activitat artística, cantar una cançó, collir una flor...).
 - Des de l'atenció a les emocions bàsiques (tristesa, alegria, por i enuig), promoure alguna activitat amb el grup aula per donar confort i seguretat a l'infant.
 - Treballar les emocions derivades de la vivència de la pèrdua mitjançant contes i material didàctic específic i ajustat a l'etapa educativa.

8.2. EN EL CAS DE LA MORT D'ALGUN MEMBRE DEL PERSONAL DOCENT

En el cas que es doni la mort d'algun membre de l'equip docent del centre educatiu, és necessari tenir en compte les consideracions següents:

A. Donar la notícia a l'**alumnat** i explicar els fets que han ocorregut i que han produït la mort.

- Considerar les circumstàncies de la mort (per una malaltia prèvia o per accident).
- Considerar el càrrec o rol que ocupava aquesta persona dins el centre.
- Considerar si era el tutor de referència d'algun grup aula concret.

COM PODEM ACOLLIR EL GRUP AULA:

- ✓ Col·locar-nos en forma de cercle, amb algun objecte (ex. una espelma) que propiciï un entorn d'intimitat i màxim confort per als alumnes.
- ✓ Convidar i donar pas a l'expressió. Es pot suggerir que cada alumne, amb una espelma a la mà, pugui expressar alguna cosa sobre el docent que ha mort. Cal respectar els silencis. Convé limitar l'activitat a un període de temps de durada.
- ✓ Suggerir la preparació d'algun material de record.
- ✓ Donar espai i lloc a les diferents propostes i idees que poden tenir els companys en la manera de recordar el professor que ha mort.
- ✓ En la mesura que ens indiquin les necessitats del grup, anar tornant al ritme habitual de forma gradual.

COM PODEM ACOLLIR L'ALUMNAT DES DEL CENTRE (PAUTES BÀSIQUES):

- ✓ Crear un espai per al record. Decidir el lloc dins el centre on es crearà aquest espai (a l'entrada, a algun passadís, a la sala d'actes...) on cadascú es pugui aturar i dedicar un temps al docent que ha mort.
- ✓ Preparar algun material per al comiat col·lectiu.
- ✓ Mitjançant la figura representant del centre, informar dels rituals de comiat que ha planificat la família i, sempre amb el seu permís, decidir de quina manera els alumnes i companys docents també hi poden participar.

B. Donar suport al **clastre de professors i equip docent** en general després de la mort d'un dels seus companys.

- Es convocarà una reunió extraordinària urgent per informar l'equip de professors (així com el personal no docent del centre) del que ha passat amb el seu company.
- Decidir de quina manera es comunicarà la notícia a l'alumnat.
- Decidir quin tipus d'activitats o actes de record s'organitzaran des del centre com a homenatge al company que ha mort.
- Propiciar un clima entre l'equip de professorat on se sentin acollits i puguin expressar el seu dolor per la mort del company.
- Valorar la possibilitat de facilitar ajuda específica en l'atenció emocional d'algun membre de l'equip docent en el seu procés de dol.

C. Organitzar un acte de record dins el centre al qual també es pot convidar a assistir la família.

QUADRE RESUM: INTERVENCIÓ AL CENTRE EN CAS DE LA MORT (INESPERADA) D'UN ALUMNE O MEMBRE DE L'EQUIP DOCENT

- Actuar des de la planificació i el bon lideratge.
- L'opció ideal seria que l'equip directiu sigui qui lideri les actuacions dins el centre, però sempre cal respectar el moment i estat emocional en què es troben les persones i, en cas necessari, saber delegar en qui sí que se'n pugui fer càrrec.
- És recomanable demanar suport extern, ja que una mort inesperada al centre provoca impacte i col·lapse.

ASPECTES QUE CAL TENIR EN COMPTE:

- La notícia s'ha de donar quan se sap del cert què ha passat i els fets siguin verificats.
- Reunir el clastre tan aviat com es pugui. Si és possible, fer-ho abans que l'alumnat arribi al centre.
- Comunicar la notícia a la Conselleria d'Educació a través d'Inspecció.
- Demanar suport a tots els recursos interns i externs que puguin ajudar a afrontar l'impacte de la notícia.
- Coordinar i planificar la notificació de la notícia, tant dins com a fora del centre (resta de personal no docent del centre, famílies de l'alumnat, entitats, altres centres de la ciutat...).

- En cas de mort per suïcidi (o assassinat), valorar i acordar amb la família el tipus i grau d'informació que donarem.
- Donar suport als docents afectats més directament en funció del tipus de pèrdua.
- Protegir l'alumnat i el professorat del mitjans de comunicació.
- Decidir qui és la persona més adient per fer d'intermediària i coordinar-se amb la família de la persona que ha mort.
- Establir un espai d'acollida íntim per atendre familiars i treballadors del centre que així ho necessitin.
- Programar alguna sessió amb les famílies del centre o del grup aula afectat amb la finalitat de compartir conjuntament dubtes i possibles pautes per saber com acompanyar els infants i adolescents en dol.
- Proporcionar material didàctic d'ajuda tant als docents, com als alumnes i famílies afectades.
- Mantenir el centre educatiu obert, ja que permet a l'alumnat estar junt i rebre ajuda, informació i suport emocional.
- Garantir l'ordre i la calma tant a les aules com als espais comuns del centre, com a prova de seguretat i confiança a l'alumnat.
- Quan es consideri necessari, flexibilitzar els horaris. Així i tot, sempre que sigui possible es recomana mantenir les tasques diàries.

ORIENTACIONS PER FACILITAR LA INTERVENCIÓ AMB EL GRUP AULA O AMB EL CONJUNT DE L'ALUMNAT DEL CENTRE:

- Donar la informació que es cregui necessària per evitar rumors que puguin intensificar la seva ansietat.
- Explicar que manera clara i senzilla les causes de la mort.
- Fer participar els alumnes en les accions i actuacions que s'organitzin.
- Utilitzar les paraules mort, morir, accident, malaltia... de forma natural i clara (en el cas de mort per suïcidi consultau l'apartat 8.5.).
- No fer servir eufemismes ni metàfores com «Ara és al cel», «Ha partit de viatge», «S'ha adormit»...
- Parlar de la persona que ha mort utilitzant el seu nom.
- Respondre a les preguntes que ens fan els alumnes amb sinceritat i honestedat.
- Ajudar els alumnes a expressar els seus sentiments i emocions.
- Parlar amb la màxima normalitat de les diverses reaccions emocionals que podem tenir. Explicar als alumnes que cada persona pot passar per diferents moments en el procés de dol.
- Preveure les diferents reaccions que poden tenir els alumnes segons la seva edat i/o relació amb la persona que ha mort.

- Cal identificar el grup d'alumnat en risc: alumne amb una altra pèrdua recent, alumne amb algun familiar proper en fase de malaltia greu o avançada, alumne amb situació sociofamiliar delicada...
- Recordar demanar l'ajuda de persones o professionals de suport per a l'alumnat amb necessitats educatives específiques
- Mantenir l'atenció sobre determinats alumnes. Com s'ha dit anteriorment, el procés de dol necessita un temps per elaborar-se i alguns infants i adolescents poden manifestar reaccions a mitjà i llarg termini.
- Emfatitzar el seu dret a riure, a jugar i a sentir-se contents. El fet de viure un procés de dol NO significa haver d'estar tristos tot el dia.
- És important que els adults també mostrem les nostres emocions i el nostre patiment. Això convida que els infants i adolescents també expressin com se senten des de la màxima naturalitat.
- Evitar fer judicis i interpretacions. No donar res per suposat i potenciar la comunicació.
- Mostrar-se proper i respectuós envers els sentiments que poden sorgir i les pèrdues significatives que cada infant o adolescent en pot explicar des de la confiança.
- Ser respectuosos cap a la diversitat de creences culturals i religioses sobre la mort.

8.3. EN EL CAS DE LA MORT D'UN PARE, MARE I/O GERMÀ

La majoria de demandes de suport al procés de dol d'un infant o adolescent són per la mort d'un dels progenitors. És a dir, gairebé tots els centres han viscut la mort d'un pare o una mare d'algun dels seus alumnes.

Les causes més freqüents de la mort d'un familiar són per malalties greus, accidents, mort per suïcidi, morts perinatals i morts sobtades.

Davant la mort d'un familiar proper d'un alumne, **en els centres es poden trobar les situacions següents** (vegeu 8.3.1, 8.3.2, 8.3.3.).

A partir de cada context, adaptarem les nostres accions i pautes per garantir el millor acolliment possible a cadascuna de les persones implicades: alumne que ha patit la pèrdua, grup aula, resta d'alumnat del centre, família afectada i equip docent.

8.3.1. Una família ens comunica la mort d'un familiar i l'infant o adolescent que ha patit la pèrdua no ve al centre.

ASPECTES GENERALS QUE S'HAN DE CONSIDERAR:

- Un cop s'ha verificat la notícia s'ha de **convocar l'equip educatiu de referència i notificar a la resta dels docents** allò que ha passat.
- **Valorar quina informació donarem als alumnes i a quins cursos informarem.** En funció del tipus de centre i de la seva organització, es recomana informar tot el centre (cada docent ho farà saber al seu grup), ja que és un mostra de respecte i sensibilitat cap a l'alumne i la seva família.
- En cas que es decideixi **informar tot el centre**, cal ser molt respectuós amb la **informació que es dona i com es dona**. És freqüent que al mateix centre hi hagi germans, veïns o altres familiars que també estiguin patint la pèrdua per la mort d'aquesta persona.
- Segons si es decideix implicar només el grup aula o bé la resta de l'alumnat del centre, **es plantejarà un tipus d'acte o ritual en record** del familiar que ha mort.
- Es **designarà un representant/coordinador del centre** (generalment algun membre de l'equip directiu) **que serà la figura de contacte amb la família i responsable de la representació del centre als diferents rituals**.

Les funcions d'aquest responsable són:

- Posar-se en contacte amb la família i manifestar-li el condol de tota la comunitat educativa.
- Decidir quins representants del centre acudiran als rituals de comiat que organitzi la família.
- Facilitar la coordinació entre el centre i la família en el moment que l'alumne es reincorpori a l'activitat habitual.

COM PODEM ACOLLIR EL GRUP AULA:

- ✓ Des de la màxima naturalitat, respecte i sinceritat, informarem el grup de referència de la mort del pare/mare/germà del seu company.
- ✓ Aprofitarem la no presència de l'alumne en dol per acollir i preparar el grup.

- ✓ Hem de propiciar un vincle de confiança, obert i segur perquè els alumnes es donin permís per sentir i expressar les pròpies emocions a partir de la notícia que els hem comunicat.
- ✓ Hem d'estar atents a les emocions que sorgiran i validar la seva forma de viure la situació. És molt important respectar, no jutjar ni posar etiquetes a les emocions que van sentint i expressant els alumnes.
- ✓ Els adults de referència que comuniquem la notícia també ens podem mostrar afectats pel que ha passat. Per tant, pot ser un bon moment per reconèixer les pròpies emocions i compartir-les amb els alumnes sempre mantenint el paper de figura protectora per a ells.
- ✓ Des del punt de vista pedagògic, aquesta situació de pèrdua es pot tractar com una oportunitat per parlar de la vida i de la mort amb l'alumnat, però també amb el claustre de professors.
- ✓ Podem animar els alumnes a compartir amb la resta del grup experiències personals similars del passat i indagar què els va ajudar a viure el procés de la millor manera i què no.
- ✓ Segons si la informació es dona al conjunt del centre o només al grup aula, es pot decidir fer alguna activitat en record del familiar que ha mort com a mostra de reconeixement i acompanyament al company.

COM PODEM ACOLLIR L'ALUMNE EN DOL EN EL MOMENT QUE ES REINCORPORI AL CENTRE:

- ✓ Prèviament a la reincorporació, cal explicar als alumnes la diversitat d'emocions que pot sentir el seu company: trist, irritable, distret, plorós, ganes de no parlar, necessitat d'estar sol, rabiós...
- ✓ És important reforçar el paper de tots ells en l'acompanyament del seu company. Per tant caldrà recordar unes premisses bàsiques des del respecte:
 - Actuar amb la màxima naturalitat i fer-lo sentir un més dins el grup d'iguals.
 - Intentar una actitud d'equilibri entre l'apropament que l'alumne en dol necessita en aquests moments i d'aquesta manera evitar envair el seu espai personal i, al mateix temps, vigilar de no parlar a la seva esquena i/o deixar-lo de banda.

- Potser cal demanar directament al seu company en dol què necessita en aquests moments, demanar permís per fer-li una abraçada, preguntar què li ve de gust fer...
- ✓ Suggestir que li facin algun record i donar-l'hi quan torni. Serà una manera de reconfortar l'alumne i expressar allò que moltes vegades costa de dir amb paraules. Cada alumne pot fer el que senti (una frase, un escrit, un dibuix...) i mai hem de forçar la situació.

CAL VIGILAR

- ✓ Intentar que el tutor de referència mantengui un contacte previ amb l'alumne per poder anticipar la reincorporació.
- ✓ Fer veure que no ha passat res i/o no parlar-ne en el moment de la reincorporació de l'alumne en dol dificultarà el seu procés i el farà sentir sol, aïllat i incompès.
- ✓ Pel que fa al seu rendiment escolar, i en la mesura del possible, llevar la pressió i responsabilitat que l'alumne pot sentir.

8.3.2. Una família ens comunica la mort d'un familiar i l'infant o adolescent que ha patit la pèrdua sí que ve al centre.

En els primers moments després de la mort d'una persona estimada, els infants i adolescents estaran en estat d'impacte i no tindran les eines suficients per fer front a la situació. Per tant, afrontar el tema de la mort o la pèrdua és responsabilitat dels adults.

És freqüent i normal que un nombre destacat d'infants o adolescents manifestin la seva voluntat d'anar a l'escola o a l'institut tot i viure la mort d'aquesta persona estimada. Podem pensar que potser és una manera de protegir-se del patiment que viu a casa.

Si la decisió de l'infant o adolescent és d'assistir a escola, el centre educatiu ha de tenir molt present que aparentment l'alumne pot semblar que «estigui normal», que «vengui com si no hagi passat res», però en realitat tant ell com la seva família viuen un moment vital de confusió, patiment, desorientació, por, ràbia, impotència, incomprensió...

ASPECTES GENERALS QUE S'HAN DE CONSIDERAR:

- El tutor de referència ha de rebre a l'alumne que acudeix a classe i demanar-li com està i què necessita **abans** d'entrar a l'aula.
- Hem de comunicar a l'alumne que sabem el que ha passat a la seva família.
- Mentre el tutor de referència acull l'alumne en dol, convé pensar la possibilitat que un altre docent de referència informi el grup aula. En cas que es faci així, hem de comunicar a l'alumne el fet que els companys també estan assabentats de la notícia i també cal donar espai a la resta d'alumnes per expressar-se (vegeu les pautes per acollir al grup aula de l'apartat 8.3.1.).
- En cas que el grup aula no hagi estat informat de manera paral·lela, li demanarem si ell mateix prefereix explicar-ho als seus companys en el moment d'iniciar les classes o, per contra, prefereix que sigui el mateix tutor de referència qui ho comuniqui.
- Cal **respectar la voluntat d'algun alumne de no estar present a l'aula en el moment que el tutor explica de la mort del seu familiar a la resta d'alumnes**. Si es dona aquesta situació, hem de deixar sortir l'alumne juntament amb la col·laboració d'una altra persona que el pugui acompanyar en aquest impàs de temps.
- **Si l'alumne manifesta que vol ser ell mateix qui expliqui la notícia** a la resta de companys:
 - Hem d'estar físicament al seu costat.
 - Hem d'estar molt pendents del que necessita en cada moment, mentre dona la notícia i també posteriorment.
 - El tutor ha de facilitar la comunicació de la notícia: «El vostre amic us vol explicar una cosa molt trista...».
 - Hem d'expressar de manera explícita el nostre agraïment per la voluntat de l'alumne de voler compartir aquesta experiència tan íntima amb tots nosaltres.

ACOMPANYAMENT EMOCIONAL A L'ALUMNE QUE HA PATIT LA MORT D'UN FAMILIAR PROPER I VE AL CENTRE:

- ✓ **Acollir el seu patiment i dolor:** no caure en la sobreprotecció i evitació tant de la notícia com de les emocions que es generen. Ajudar a afrontar allò que representa aquesta situació per a ell i la seva família és la manera de donar eines per elaborar aquesta pèrdua i totes les que experimentarà al llarg de la seva vida.
- ✓ **Permetre el plor i acompanyar-lo.**
- ✓ **Indagar en les emocions que pot sentir i experimentar:** la barreja d'emocions que pot sentir un infant o adolescent en dol és tan immensa que ells mateixos poden tenir dificultats per saber realment com es troben.

És important ajudar-los a posar nom a les emocions, així com sentir-se acompanyats en altres manifestacions físiques o conductuals que també poden manifestar.

- ✓ **Validar i normalitzar les emocions** que poden sentir: l'infant o adolescent ha de percebre que les seves emocions són reconegudes i no jutjades, que el seu patiment ens impacta.

Podem trobar algun alumne que es mostri poc comunicatiu. En aquests casos els hem de donar els espais de silenci necessaris perquè es trobin còmodes i facilitar el seu ritme en l'expressió emocional. Serà la manera de seguir legitimant les seves emocions.

- ✓ **Cuidar la comunicació no verbal:** la comunicació no verbal és molt important i potent en els moments que una persona entra en dolor. A vegades no caldran paraules com a resposta més adequada a les necessitats, sinó que gests com poden ser una abraçada, una mirada, agafar la mà, etc., poden significar un «et faig costat».

Per la seva part, els infants i adolescents en dol solen expressar les seves emocions mitjançant diferents llenguatges com són el joc simbòlic, el dibuix, el modelatge, la música..., que ens aportaran el mateix grau d'informació sobre el seu estat emocional.

- ✓ **Atendre les molèsties físiques o altres demandes de la nostra atenció:** en algunes ocasions, els infants i adolescents no poden verbalitzar les seves emocions.

En aquests casos és el seu cos qui respon, i el seu malestar és mostrat per petites molèsties físiques (mal de cap, mal de panxa, vòmits...). Cal entendre aquestes demandes d'atenció com una porta d'entrada a les seves emocions i mitjançant la validació d'aquestes molèsties l'infant i adolescent se sentirà acompanyat i amb la confiança necessària per expressar tot allò que li passa.

- ✓ **Augmentar la dosi d'afecte:** un infant o adolescent en dol necessita una alta dosi d'afecte, tant al centre educatiu com a casa.

Els adults molts cops no donam l'afecte desitjat, ja sigui per les nostres pors i dificultats en la gestió de les pròpies emocions, o bé pel temor de convertir l'infant o adolescent en una persona dependent.

En ambdós casos, cal tenir present les necessitats dels infants i adolescents i no oblidar que mitjançant el contacte físic i les mostres d'afecte ajudarem a pal·liar el seu patiment i sensació de solitud.

- ✓ **Vigilar les pèrdues associades** que experimenten els infants i adolescents quan es produeix la mort d'una persona estimada, que la majoria de vegades passen desapercebudes a l'entorn social, familiar i escolar. Així doncs, no només es perd físicament la persona, sinó també una dinàmica sociofamiliar, i tot allò que l'infant o adolescent compartia amb la persona i/o amb la família.
- ✓ **Considerar el canvi de rols dins el sistema familiar** que possiblement es donarà després de la mort d'un dels membres. Aquest fet pot provocar que els infants i adolescents molts cops assumeixen un excés de responsabilitat que no els pertoca.
- ✓ És molt probable que davant la mort d'una persona estimada, els infants i adolescents facin **preguntes sobre què passa després de morir**. Els adults de referència ens podem sentir angoixats a l'hora de donar resposta a aquest tipus de qüestions, però el més adient serà ser honestos amb ells tant si tenim una opinió formada al respecte, com si, en cas contrari, hem de reconèixer que tampoc no ho sabem.

Una pauta que podem seguir i que ens pot ajudar davant aquestes preguntes és fer-ne un retorn, amb l'objectiu de fer-los reflexionar i debatre sobre el tema (per ex. «I tu, què en penses d'això que m'has demanat?»).

Paral·lelament hem d'explicar als nostres alumnes que tot i que la persona que ha mort ja no pot viure, sí que d'alguna manera seguirà amb nosaltres i en nosaltres. És a dir, cal reforçar que:

- Aquesta persona sempre formarà part de la història de la nostra vida.
- Ningú mai no ocuparà el seu lloc.
- Cada cop que ho desitgem i ho necessitem, la podrem fer present mitjançant els records.

8.3.3. Una família ens comunica la mort d'un familiar mentre l'infant o adolescent que ha patit la pèrdua és al centre.

El més important quan ens informen de la mort del familiar d'un alumne mentre aquest és al centre és tenir molta cura a l'hora de comunicar-li la notícia.

En termes generals, la notícia ens pot arribar per dues vies:

- Els familiars ens comuniquen la notícia per telèfon.
- Algun familiar acudeix al centre a comunicar la notícia.

Les reaccions emocionals davant la comunicació d'una mort inesperada poden ser intenses i diverses. En qualsevol dels casos és important preveure la contenció i evitar que l'infant o adolescent s'arribi a fer mal.

ASPECTES GENERALS QUE CAL CONSIDERAR:

- Si els familiars ens comuniquen la notícia per telèfon, els haurem de demanar que vinguin a recollir el seu fill. Sempre que sigui possible, és adequat que no es desplacin sols en estat de xoc i que vinguin acompanyats d'algun altre familiar o amic.
- Sempre que sigui possible, acollir en un primer moment la família en el moment que arriba al centre. Convé triar un espai acollidor i adaptat per atendre l'alumne i la seva família.
- Si la notícia és notificada al centre per telèfon, el tutor de referència ha d'anar a cercar l'alumne a l'aula i acompanyar-lo fins al lloc on l'espera la seva família. És important que el tutor faci sortir l'alumne de l'aula un cop el familiar ja sigui al centre. D'aquesta manera garantim el màxim acolliment de l'alumne per part de les seves figures protectores principals.
- Considerant la franja d'edat i l'etapa educativa, en el moment que el tutor va a cercar l'alumne de l'aula, ja l'informa que el motiu és degut a una situació familiar complicada.

ACOMPANYAMENT A LA FAMÍLIA I L'ALUMNE QUE HA DE REBRE LA NOTÍCIA DE LA MORT D'UN FAMILIAR PROPER MENTRE ÉS AL CENTRE EDUCATIU

- ✓ Donar suport emocional bàsic previ a la família per poder afrontar la comunicació de la notícia al seu fill/ nét...
- ✓ Tenir present que els pares o familiars que han de comunicar la notícia se senten molt angoixats i desorientats. Per tant, el suport del professorat de referència serà una ajuda essencial en aquests moments.
- ✓ Segons la situació concreta, pot ser recomanable en un primer moment informar l'alumne d'una situació molt greu per a la vida del seu familiar i, un cop a casa, ja notificar la notícia.
- ✓ En cas que no sigui possible donar la informació d'una manera més gradual i adaptativa per les circumstàncies de la situació, cal que la persona més propera allà present comuniqui la notícia de la mort.
- ✓ En cas que el familiar proper no es vegi preparat per comunicar la notícia, oferir la nostra ajuda.
- ✓ Demanar explícitament a la família si prefereixen quedar-se sols amb el fill o que ens mantinguem presents durant l'estona que sigui necessària.

COM PODEM ACOLLIR EL GRUP AULA:

Un cop l'alumne i la seva família se n'han anat del centre, cal informar el grup aula del que ha passat i del motiu pel qual el seu company ha sortit de l'aula.

Vegeu les pautes per acollir el grup aula 8.3.1.

8.4. EN EL CAS DE LA MORT D'ALTRES FAMILIARS, AMISTATS, VEÏNS, ETC.

En el cas que es produeixi la mort d'una persona que pertany a la família més extensa de l'alumne (ex. un avi, un oncle), NO es veu afectat tot el centre.

Així i tot, és important seguir unes **pautes per atendre l'alumne de manera més individual:**

Atendre les necessitats emocionals de l'infant o adolescent. En cap cap es minimitzaran les seves reaccions.

Indagar com l'afecta la pèrdua d'aquesta persona.

Saber i validar el tipus de relació que tenia l'alumne amb aquesta persona.

Diferenciar l'atenció que s'haurà de donar en funció de si la mort s'ha donat per circumstàncies naturals (ex. persona major, persona que estava en un procés de malaltia avançada des de feia temps...), o bé ha estat una mort sobtada (ex. per accident de trànsit...).

En cas que la mort d'aquesta persona vinculada a l'alumne hagi estat inesperada:

- S'ha de cuidar molt la manera com es parla de la notícia amb l'alumne.
- Cal respectar tant l'alumne com la seva família en les formes de comunicar la notícia a la resta de companys del grup aula.
- Els docents de referència són els responsables de cuidar aquestes mostres de respecte.

Treballar en el currículum la pedagogia de la vida i de la mort a partir d'aquesta pèrdua, la qual cosa també ajudarà a parlar de la mort des de la màxima naturalitat desitjada.

8.5. EN EL CAS DE MORT PER SUÏCIDI O HOMICIDI

Parlar amb un infant o adolescent sobre la mort per suïcidi d'una persona especial per a ell ens pot semblar una tasca gairebé impossible, sobretot quan l'adult de referència potser és el primer que està molt afectat per la notícia.

En moltes ocasions, la reacció innata de l'adult és aferrar-se a la idea que la mort va ser accidental i evitar, d'aquesta manera, haver de comunicar la realitat dels fets.

Per altra banda, també convé que ens demanem si és adequat utilitzar la paraula suïcidi, o si hem de triar altres termes per pal·liar l'impacte que es pot provocar.

ASPECTES GENERALS QUE CAL CONSIDERAR:

- És important orientar la família i reforçar que el millor que poden fer és que siguin ells mateixos qui donin la informació a l'infant o adolescent.
- En un primer moment, cal que respectem el grau i tipus d'informació que la família vol donar a l'infant o adolescent.
- És important que els infants i adolescents rebin la informació abans que se'n puguin assabentar per altres mitjans (mitjans de comunicació, companys de l'escola, coneguts pel carrer...).
- Com en qualsevol tipus de mort, els infants afronten millor la notícia si la informació que reben és el màxim de sincera, sempre utilitzant un llenguatge adaptat a la seva edat i en un context acollidor i reconfortant.
- Si amb la intenció de protegir l'infant o adolescent es decideix explicar «mentides piadoses» o «veritats a mitges», les possibles conseqüències a mitjà i llarg termini poden ser les següents:
 - Els infants poden arribar a inventar-se les seves pròpies fantasies i entrar en un estat de confusió, por i aïllament.
 - L'infant, i sobretot l'adolescent, es pot sentir traït i vulnerable. Aquests sentiments afectaran el vincle de confiança entre els infants o adolescents i els adults de referència en qui han de tenir suport.
- Una part important de tot procés de dol és saber com va morir la persona estimada. És a dir, no disposar d'aquesta informació interfereix considerablement en l'elaboració de la pèrdua i tant la persona adulta com els infants i adolescents crearan unes explicacions inadequades i poc reals sobre el tema.
- En el cas de la mort per suïcidi, molta de la informació que reben els infants i adolescents és a través dels mitjans de comunicació, la premsa, els amics. És, doncs, una informació confusa i esbiaixada que convindrà aclarir i reajustar, amb l'objectiu de reconduir totes les possibles idees errònies instaurades.
- Els infants i adolescents ens faran les preguntes necessàries per gestionar la notícia i se senten atesos mitjançant respostes simples, discretes i des del màxim respecte i afectivitat.

- Segurament que amb el pas del temps i l'elaboració gradual de la informació que se'ls ha anat facilitant, els infants i adolescents ens faran preguntes relacionades amb els detalls sobre les circumstàncies de la mort.
- Al mateix temps que es dona una explicació sincera del que ha passat, també podem explicar que a vegades les persones podem patir una malaltia mental que afecta la química i funcionament del nostre cervell. Es pot explicar que aquest tipus de malalties poden provocar una sèrie de sentiments a la persona que els farà sentir molt tristos, molt angoixats, molt inútils, i que no sabran com solucionar totes aquestes emocions.

Per altra banda també els podem indicar com aquestes persones reben una medicació per millorar la seva malaltia, però de la mateixa manera que passa amb altres processos com el càncer, problemes del cor, dificultats per respirar..., les malalties mentals tampoc es curen i poden arribar a provocar la mort

- Davant aquesta realitat que presenten algunes persones de no poder fer front a les dificultats que té la vida, podem aprofitar l'ocasió per transmetre als infants i adolescents eines i pautes adequades per aprendre a gestionar de manera adequada les emocions que ens generen les situacions complicades que tots podem viure. Hem d'explicar que aprendre a compartir les nostres preocupacions i saber demanar ajuda ens permetrà trobar solucions a aquestes dificultats i canviar la nostra perspectiva respecte de la situació que ens angoixa.

Parlar amb els infants i adolescents sobre les morts per suïcidi és una tasca dura, però és important recordar que sempre cal oferir-los el nostre suport i acompanyament des del respecte, la confiança i la lleialtat.

CONSELL INSULAR
DE MENORCA

9. COM PODEM ACTUAR DAVANT MALALTIES GREUS O SITUACIONS DE FINAL DE VIDA

Els processos de malaltia greu i/o en situació avançada i final de vida també són objecte de tabú per a la societat. És a dir, quan ens assabentam de la notícia d'una malaltia greu hi ha una reacció generalitzada d'incredulitat i de protecció davant el patiment que podrem sentir.

Tanmateix, la realitat és que els hospitals estan plens de persones adultes i de criatures amb malalties greus o en fase avançada. És per aquest motiu que des dels centres educatius ens hem de preparar per saber acompanyar i donar suport tant als alumnes com a les seves famílies. En qualsevol cas, queda demostrat que l'atenció i l'acompanyament durant tot el procés de malaltia afavoreix el benestar emocional de les persones afectades.

DAVANT UNA MALALTIA GREU I/O AVANÇADA D'UNA PERSONA SIGNIFICATIVA, CALDRIA:

- ✓ Anticipar la notícia als infants i adolescents afectats. La comunicació de males notícies és un procés gradual que s'anirà avançant al ritme que l'infant o adolescent estigui preparat per assumir-les.
- ✓ La informació parcial o completa es donarà de manera ajustada a l'edat de l'infant o adolescent.
- ✓ Mai s'han de dir mentides.
- ✓ Es recomana que la informació sigui donada per una persona molt propera a l'infant o adolescent.
- ✓ La informació s'ha de donar en un espai i moment de màxima tranquil·litat.

Cal vigilar el següent:

- No ha de ser un moment proper a l'hora d'anar a dormir.
- En els moments posteriors a la comunicació de la mala notícia és important que ni l'infant ni l'adult tinguin obligacions a complir i puguin seguir junts.
- Cal valorar si l'adult responsable de comunicar la notícia necessita sentir-se acompanyat d'alguna altra persona també propera a l'entorn familiar.
- L'adult s'ha de donar permís per mostrar-se emocionat mentre comunica la notícia a l'infant o adolescent.

- ✓ En cas que l'infant o adolescent demani d'anar a veure la persona malalta, caldrà preparar la visita prèviament:
 - Anticipar com està i en quines condicions veurà la persona malalta.
 - Explicar on anirem a visitar la persona malalta: al domicili, al centre hospitalari, a una residència geriàtrica, a un centre sociosanitari...
 - Coordinar-se amb el cuidador principal o personal mèdic per preparar la visita.
 - Acompanyar en tot moment l'infant o adolescent durant la visita.

9.1. ALUMNES QUE PATEIXEN MALALTIES GREUS

En el moment que es detecta una malaltia greu a un infant o adolescent, ens trobam que algunes famílies ho viuen des del silenci. És a dir, pot ser que no donin gaire informació al centre educatiu, ja sigui per l'impacte emocional que provoca aquest tipus de diagnòstic, o bé perquè informar del que realment estan vivint significa verbalitzar una realitat molt dolorosa. En qualsevol dels casos, cal tenir present que ens trobam davant una situació de màxima incertesa i patiment per part dels pares.

Tot i que en un primer moment són molt importants les reaccions emocionals de la família d'aquest infant o adolescent malalt, caldrà treballar per aconseguir una realitat més adaptativa, tant per al mateix infant o adolescent i la seva família, com per a la resta de companys de la classe i el docent de referència.

ASPECTES GENERALS QUE CAL CONSIDERAR:

- És essencial poder mantenir el vincle entre l'infant o adolescent, la seva família i els companys i professors de referència.
- S'ha de designar una persona representativa del centre educatiu (el tutor de referència) perquè pugui intercanviar informació amb la família de l'infant o adolescent i fer-la arribar als companys de l'aula.
- En la mesura que l'estat de l'infant o adolescent ho permeti, podem convidar-lo a visitar la resta de companys i professors al centre educatiu.
- En cas que per recomanacions mèdiques no sigui el més indicat visitar el centre educatiu, podem demanar permís perquè ell pugui rebre algun company o professor, ja sigui a casa o a l'hospital.

- Un infant o adolescent amb una malaltia greu necessita tot el suport del seu entorn. Per tant, adaptarem la manera de fer arribar aquest suport segons les condicions del seu estat al llarg del procés. Així doncs, podem dedicar-li algunes paraules o escrits, dibuixos, vídeos, missatges de veu, flors, llibres, jocs, contes, música... A través de la família o bé personalment farem que l'infant o adolescent vagi rebent totes les nostres mostres d'afecte i estimació.
- Convé treballar amb el grup aula la notícia del diagnòstic de malaltia greu del seu company.

9.2. EL PARE, MARE O GERMÀ PATEIX UNA MALALTIA GREU

Des de la nostra experiència, podem afirmar que gairebé tots els centres escolars han sofert la mort de pares o germans d'alumnes després d'un temps des del diagnòstic d'una malaltia greu.

Quan es tracta d'un dels progenitors que està malalt, en algunes ocasions el centre educatiu no té informació de la notícia fins al moment que la malaltia ja està en una fase molt avançada o en final de vida.

ASPECTES GENERALS QUE CAL CONSIDERAR:

Davant el diagnòstic d'una malaltia greu del pare, mare o germà, els infants i adolescents viuran un període de molta incertesa i angonya pels motius següents:

- La majoria de vegades són els menys informats, sempre amb l'objectiu d'evitar-los al màxim el patiment.
- Les conseqüències derivades del nostre afany d'amagar-los la gravetat de la malaltia sempre són molt pitjors que conèixer la realitat.
- L'infant o adolescent amb algun familiar proper malalt s'enfronta a:
 - Múltiples mostres de preocupació, tristesa i angonya dins l'àmbit familiar.
 - El familiar malalt comença a passar molt temps fora de casa.
 - En el cas de poblacions petites on el centre hospitalari de referència és fora del nucli on viuen, no només es trasllada de ciutat la persona afectada, sinó també algun acompanyant més.
 - L'infant o adolescent passarà temporades a casa d'algun altre familiar (avis, oncles...).

- L'infant o adolescent patirà un conjunt de pèrdues vinculades al nucli familiar, les rutines, l'oci, el seu espai i pertinences personals. A la vegada, potser no se'l podrà informar de qui es farà responsable diàriament d'ell, ja que les activitats de la vida quotidiana s'hauran d'adaptar a les necessitats del familiar malalt. És per tot això que l'infant o adolescent viu en una sensació d'incertes, estrès i angoixa mantinguda en el temps.
- Segons les notícies que va rebent sobre la millora o l'empitjorament del seu familiar malalt, l'infant alterna moments d'esperança perquè aquesta malaltia acabi, juntament amb decepció i confusió davant possibles empitjoraments i ingressos hospitalaris.
- És important que des del nucli familiar es mantengui informada la persona de referència dins el centre educatiu de l'evolució real de la persona malalta des del primer moment que en tinguem constància, sempre amb l'objectiu de poder acompanyar l'alumne en sintonia amb la situació puntual de cada fase del procés (*vegeu les pautes descrites en el punt 7.4.*).
- A mesura que el procés de malaltia avança, mantenir informat el grup aula per poder fer costat des del respecte a l'alumne afectat.

CONSELL INSULAR
DE MENORCA

10. EL DOL COL·LECTIU

«Les paraules de dolor compartides obren els nostres cors i els uneixen. Aleshores, el nostre dol fa menys mal.» (Alba Payàs)

Feim referència al terme **dol col·lectiu** quan la pèrdua d'una persona significativa afecta totes o gairebé totes les persones d'una comunitat, en aquest cas d'un centre educatiu. Tanmateix, quan allò que ha passat no s'amaga ni s'obvia, i s'afavoreix l'elaboració del dol col·lectiu, les connotacions positives per a les persones implicades són evidents.

En aquest mateix sentit, quan el dolor és compartit amb altres persones i la intimitat és equitativa entre tots, el patiment provocat s'alleugereix i es permet l'expressió més natural del que significarà per a cadascuna de les persones la pèrdua d'un ésser estimat.

En conclusió, tot i que el dol és un procés íntim i privat que cada persona viurà segons les seves circumstàncies, quan es pot compartir col·lectivament ens aportarà uns beneficis que, en darrer terme, reforçaran aquesta vivència individual.

En el moment de planificar les actuacions que formaran part del dol col·lectiu cal recordar:

- Pactar la data de finalització dels actes del centre.
- En la mesura del possible, i de forma paral·lela als actes organitzats, mantenir les rutines, horaris i activitats.
- Mantenir les famílies dels alumnes informades en tot moment dels actes previstos.

PROPOSTES PER TREBALLAR LA PÈRDUA COL·LECTIVAMENT:

- ✓ Diàlegs d'aula a partir de la informació prèvia i precisa de la situació que viu el company o el motiu real de la seva absència al centre.
- ✓ Plafó de fotografies i dibuixos vinculats al company que ha mort. Aquest mural es mantindrà penjat fins a una data determinada i consensuada.
- ✓ Organitzar un contacontes en el qual els infants es puguin identificar amb algun dels personatges i afavorir la seva elaboració del dol.

- ✓ Crear el Racó de l'Infant: els companys del grup aula poden crear un racó en memòria del company que ha mort i durant uns dies dedicar-li mostres de record.
- ✓ De manera voluntària els companys poden escriure missatges, poemes, relats on poden expressar vivències compartides, records positius, mostres de disculpa o agraïment. Un cop satisfetes les seves necessitats, caldrà decidir què es farà amb aquest material.
- ✓ Organitzar una sortida fora del centre amb l'objectiu de facilitar el record: sortir a la natura, a un lloc significatiu per al company que ha mort, plantar un arbre de record en algun lloc especial per al grup...
- ✓ Elaborar un projecte didàctic més complet sobre el dol, com per exemple un web.
- ✓ Donar suport i acompanyar en cas que alguns companys decideixin assistir a la vetlla, enterrament, funeral o ritual de comiat.
- ✓ Més enllà dels actes del comiat col·lectiu, i passat un temps, en els casos de la mort d'un alumne o docent del centre, es pot plantejar una activitat d'«Homenatge a...», mitjançant la qual totes les persones que hi vulguin participar podran recordar la persona que ha mort de manera més serena. En aquests casos, serà una activitat molt puntual en el temps i amb una estructura i pautes molt concretes.

BENEFICIS QUE COMPORTA L'ELABORACIÓ DEL DOL COL·LECTIU:

- ✓ En el dol col·lectiu la persona no es veu obligada a explicar què li passa, i això l'alleugereix.
- ✓ Viure i expressar les emocions públicament ens permet conèixer millor les diferents manifestacions de dolor i enforteix el vincle i el lligam amb les nostres amistats, els professors i la família.
- ✓ Donarem sortida a emocions i reaccions que no coneixíem, tant de nosaltres mateixos com de les persones del nostre entorn.
- ✓ El suport mutu reconforta i afavoreix una millor recuperació personal.
- ✓ El fet de compartir tantes emocions i tan diverses farà que el nostre creixement personal també augmenti.

- ✓ El dol col·lectiu ens fa prendre consciència de reflexions vitals, creences i formes de viure la vida, la mort i el dol.
- ✓ Els moments compartits mitjançant el dol col·lectiu són un aprenentatge per a tota la vida.
- ✓ El dol col·lectiu propicia el contacte físic, que ens ajudarà a alleugerir l'ansietat, la por i la solitud.
- ✓ Durant el dol col·lectiu ens veim obligats a practicar valors com l'escolta activa, l'empatia i el respecte envers els altres.
- ✓ Relacionar-se i compartir l'experiència entre grups d'iguals afavoreix l'elaboració del dol.
- ✓ Donar l'oportunitat de participar en un acte de comiat a un infant o adolescent els permet sentir-se partícips i no exclosos de la situació.
- ✓ El fet de poder observar altres persones que també estan afectades per la mort de la persona significativa ajuda a entendre que el procés de dol és natural. És a dir, poder compartir amb altres persones i comprovar multitud de respostes simultànies (plor, enuig, tristesa, estones de riure, espai per jugar...) farà que l'infant o adolescent pugui integrar el fet que, malgrat el dol, la vida també continua.
- ✓ Compartir el dol mitjançant un ritual col·lectiu farà que el dol pugui ser expressat públicament.
- ✓ Comprovar que hi ha un interès públic per acomiadar-se de la persona que ha mort reconforta la família en els seus moments de tristesa.

CONSELL INSULAR
DE MENORCA

11. ORIENTACIONS PER A LES FAMÍLIES EN DOL

La mort d'una persona molt significativa dins el nucli familiar (un pare o mare, un fill, un germà...) suposa un impacte i un dolor immensos, insuportables, i és difícil assegurar un mínim consol.

La família en dol ha de saber que el centre educatiu els farà costat i els oferirà el màxim suport dintre de les nostres possibilitats.

PAUTES CONCRETES EN EL SUPORT A LA FAMÍLIA EN DOL:

- ✓ Quan ens assabentem de la pèrdua, accident o malaltia, cal contactar amb la família com més prest millor.
- ✓ Hem d'oferir el nostre suport en tot allò que pugui necessitar i nosaltres li puguem proporcionar des del centre educatiu.
- ✓ Hem de demanar poder assistir i participar en l'acte de comiat que organitza la família.
- ✓ Hem de mantenir el contacte o les visites a la família dies després de la mort de la persona.
- ✓ En cas de la mort d'un alumne o professor, cal informar la família dels possibles actes de comiat que s'organitzin des del centre, i convidar-los a assistir-hi.

Per altra banda, és igual d'important proporcionar a la família unes eines preventives d'actuació amb els infants i adolescents. L'objectiu principal d'aquestes pautes és l'acompanyament adaptatiu als infants i adolescents, tant en els primers moments d'impacte com en el posterior procés de dol.

PAUTES QUE HA DE CONSIDERAR LA FAMÍLIA EN DOL EN L'ACOMPANYAMENT ALS SEUS FILLS:

- ✓ No enganyar els fills respecte de la pèrdua. En cas contrari, incrementarem el seu patiment pel fet de sentir-se enganyats.
- ✓ No actuar com si no hagués passat res.

- ✓ Si així ho desitja l'infant o adolescent, deixar participar el fill en els rituals de comiat que s'organitzin.
- ✓ Triar un lloc simbòlic on poder situar la pèrdua. Pot ser un lloc, un objecte, un record gratificant vinculat a la persona estimada en el qual poder acollir-se.
- ✓ No reprimir els sentiments propis davant els fills.
- ✓ Afavorir una comunicació oberta, propera, clara i respectuosa amb els fills.
- ✓ Respectar que el ritme d'elaboració del procés de dol del fill pot ser diferent del seu. És imprescindible recordar que cada persona viu l'experiència de la pèrdua de manera única i, en conseqüència, el seu procés de dol també ho serà.
- ✓ Donar eines als fills perquè puguin expressar mitjançant la creativitat les emocions i els sentiments que la pèrdua els ha generat.
- ✓ Passats uns dies i de forma gradual, facilitar que els fills tornin a les seves rutines habituals amb la intenció de potenciar la serenitat, la tranquil·litat i el contacte amb el seu entorn més quotidià.
- ✓ Establir una via de coordinació amb l'escola o institut per fer un acompanyament conjunt, consensuat i continuat en el temps del procés de dol de l'infant o adolescent.

11.1. ATENCIÓ A LES FAMÍLIES AMB UN PROCÉS DE DOL NO ELABORAT

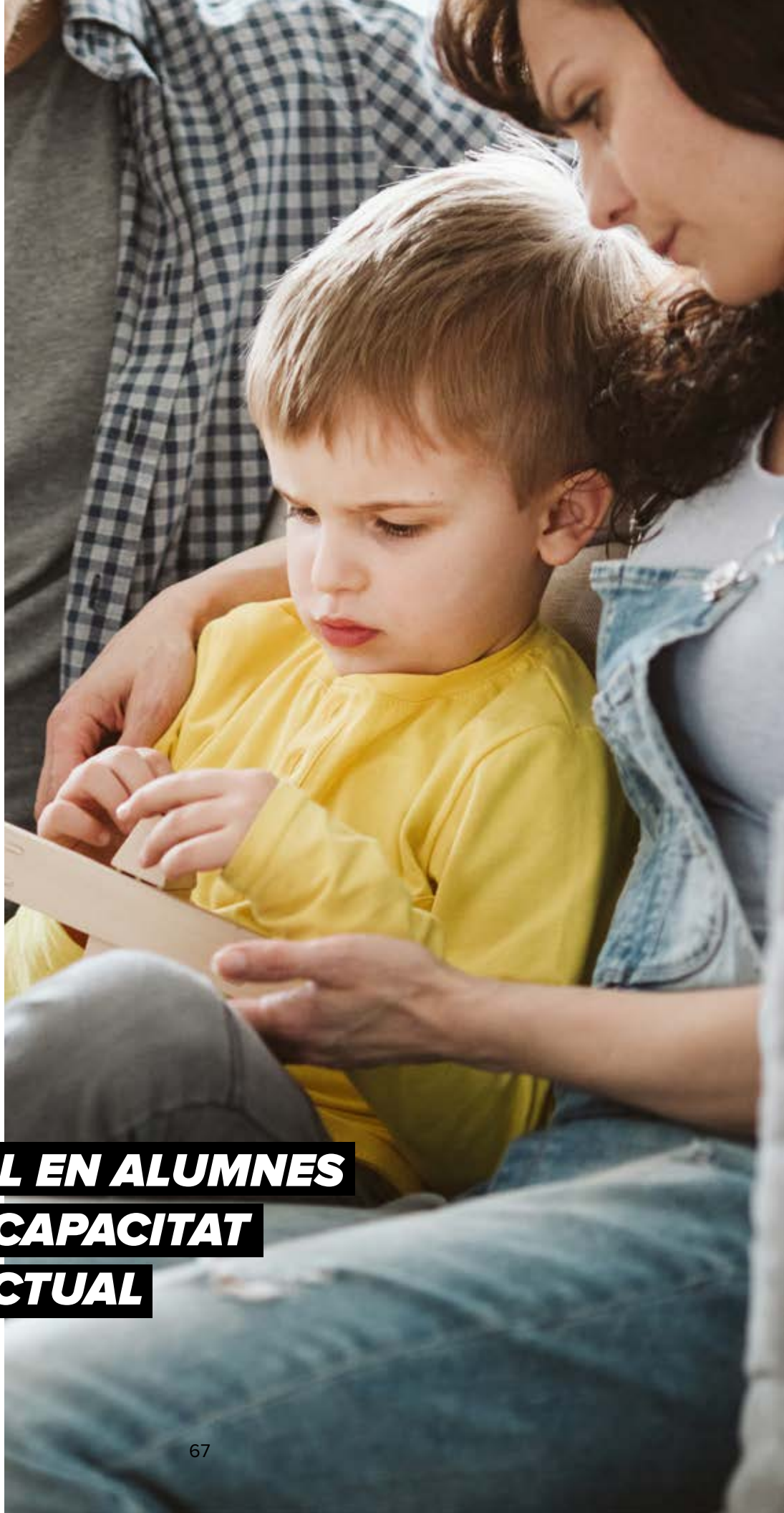
En la nostra tasca d'acompanyar els infants i adolescents i les seves famílies des del centre educatiu, és comú que ens trobem amb alguns pares i mares que en el transcurs de la seva vida han viscut alguna situació de pèrdua important.

De la mateixa manera, és també probable que alguna d'aquestes famílies no hagi fet una elaboració dels seus processos de pèrdua i dol de la manera esperada i, en darrer terme, aquesta realitat es veu reflectida en la relació i vincle sociofamiliar que estableixen amb els seus fills.

En aquest cas, si mitjançant les entrevistes d'acollida i seguiment es detecten alguns senyals d'alerta i/o signes d'alteració emocional i conductual, així com un desbordament en la gestió de les emocions pròpies o dels infants de la casa, és important fer una consulta de derivació al professional expert en processos de pèrdua i dol amb l'objectiu de poder fer una valoració específica i, si s'escau, una intervenció adequada.

CONSELL INSULAR
DE MENORCA

12. EL DOL EN ALUMNES AMB DISCAPACITAT INTEL·LECTUAL

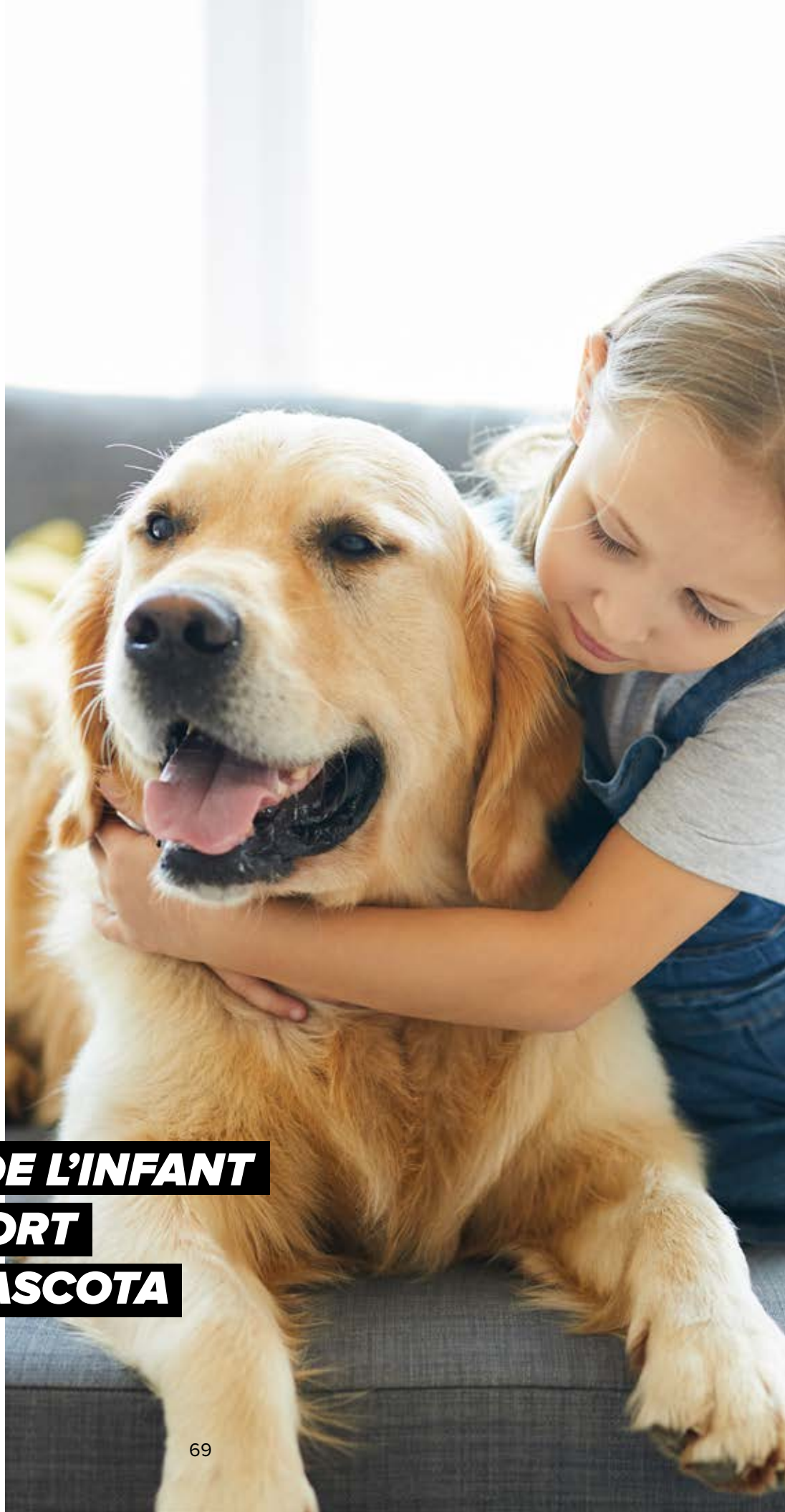

El conjunt de pautes que han estat descrites en aquesta guia d'actuació per tractar la pèrdua d'una persona estimada són aplicables en general a l'alumnat amb discapacitat intel·lectual. Així i tot, cal assenyalar una sèrie de circumstàncies que és important considerar:

- A.** El desenvolupament cognitiu serà més lent que en altres alumnes sense discapacitat. Per tant, la comprensió del concepte de mort en la seva globalitat potser es donarà més tard dels 6-7 anys.
- B.** En l'acompanyament al dol dels alumnes amb discapacitat intel·lectual és clau formar-los en habilitats emocionals. Poder disposar d'aquestes eines els ajuden a identificar els seus sentiments i valors i, en conseqüència, la manera en què poden compartir-los. Tanmateix, tot i presentar dificultats per comprendre la mort des del punt de vista cognitiu, en cap cas voldrà dir que no la sentin i/o pateixin.
- C.** Ens podem trobar que en una família amb diversos germans al que té una discapacitat intel·lectual se li assigna el rol de germà petit (encara que no ho sigui). Aquest fet pot afectar l'autoestima de l'alumne amb discapacitat intel·lectual.
- D.** Pel que fa al llenguatge utilitzat, el to de veu, el contacte físic, etc., l'alumne amb discapacitat intel·lectual ha de ser tractat segons la seva edat biològica i no segons el seu desenvolupament cognitiu. Aquest fet s'ha de complementar i reforçar amb unes explicacions adaptades a la capacitat de comprensió de l'alumne.
- E.** És important explicar la situació de la manera que sigui al més comprensible possible per a l'alumne. Per tant, pot ser útil i necessari la utilització de tècniques de lectura fàcil, vídeos, imatges, dibuixos, etc.
- F.** En algunes ocasions, la mort d'una persona propera comportarà un conjunt de pèrdues secundàries, gairebé igual de rellevants (canvi de casa, canvi d'entorn, canvi en les persones amb qui fins ara es convivia...). Si es considera la dificultat en els processos d'adaptació que poden presentar els alumnes amb discapacitat intel·lectual, és important donar suport i acompanyar en aquest procés de canvi i aprenentatge en el marc de la nova situació creada arran de la pèrdua.

CONSELL INSULAR
DE MENORCA

13. DOL DE L'INFANT EN LA MORT DE LA MASCOTA

En la mort d'una mascota, el sentiment que trobarem més present en l'infant és la tristesa i l'emoció que menys s'observarà és la de la por. Aquesta constatació vindrà justificada pel fet que l'infant en cap cas interpreta que la seva vida és responsabilitat de la mascota. En canvi davant la mort del pare o de la mare, la seva vivència i interpretació és totalment inversa.

PAUTES QUE ES PODEN SEGUIR DAVANT LA MALALTIA I/O MORT DE LA MASCOTA:

- Poder acompanyar la mascota en el seu procés d'envelliment permet a l'infant entendre el cicle de la vida.
- Durant el procés de malaltia de la mascota hem de mantenir l'infant informat de tot el que passa i deixar que participi en les decisions que s'hagin de prendre (fins i tot la decisió que seria millor ajudar-la a morir).
- En cas que la mascota mori, l'hem d'animar en tot moment que ens demani tota la informació que vulgui saber en relació amb les causes i circumstàncies de la mort. Davant les seves preguntes mai no hem d'ocultar-li els fets i sempre li hem de dir la veritat.
- Convé donar-los l'oportunitat de cuidar la mascota malalta fins al moment de la seva mort (tant si es produeix a casa com a la consulta veterinària).
- L'infant ha de sentir i percebre que les seves emocions, reaccions i forma d'expressar-les són respectades i acollides per l'adult. És més, serà una oportunitat per relacionar-nos des de la sinceritat i la manifestació mútua de la nostra estimació.
- No hem de caure en l'impuls de comprar una nova mascota per evitar el patiment de l'infant. Ell ja ens dirà quan és el moment indicat per tenir-ne una altra o si prefereix no tornar a passar per una experiència com la que ja ha viscut.
- Li podem proposar que guardi algun objecte de la mascota.

- La majoria d'infants senten la necessitat d'enterrar la mascota a un lloc significatiu i, per tant, serà important demanar-los a on vol fer-ho.
 - Si es decideix enterrar la mascota, cal fer-ho directament a terra, embolicada amb un tros de roba o de paper (mai dins una bossa de plàstic). D'aquesta manera, mitjançant un forat prou fondo, farem que la natura s'encarregui que torni a formar part de la vida, però a partir d'ara d'una altra manera.
 - Davant la mort d'un peix o qualsevol altra mascota petita, també li hem de demanar què vol fer-ne. Li podem donar idees de com fer l'enterrament, com ara cercar una capseta petita, posar-lo a dins i enterrar-lo al lloc decidit.
- Promoure que pensi i materialitzi rituals creatius que l'ajudaran en l'elaboració del dol (per ex. un dibuix, un objecte que servia de joc entre ell i la mascota...).

CONSELL INSULAR
DE MENORCA

14. REFERÈNCIES BIBLIOGRÀFIQUES

Miret, A. (2016). *El centre educatiu del dol. Guia per afrontar la mort, el dol i les pèrdues en els centres educatius*. Barcelona: Tarannà Edicions.

Serra, X. (2014). *I jo, també em moriré?* Barcelona: Columna.

Agustí, A.M. i Esquerda, M. (2009). *El nen i la mort*. Lleida: Pagès Edicions.

De la Herrán, A. i Cortina, M. (2006). *La muerte y su didáctica*. Manual para Educación Infantil, Primaria y Secundaria. Madrid: Editorial Universitat.

Recursos web per a la Igualtat i la Convivència. *Guia i orientacions per a l'atenció al dol des dels centres educatius*. Generalitat Valenciana.

Orientaciones para una actuación educativa en procesos de duelo. *Guía práctica para centros educativos*. Bidegin: Servicio de Apoyo al duelo y enfermedad grave avanzada. Sant Sebastià.

Institut per a la Convivència i l'Èxit Escolar. *El dol al meu centre, el dol a la meua aula. Protocol d'actuació en centres educatius*. Conselleria d'Educació, Universitat i Recerca. Govern de les Illes Balears.

Acompanyar infants i adolescents en les pèrdues i el dol. PRISMA: formació permanent del professorat i professionals del desenvolupament infantil.

El tabú de la mort: parlem-ne (monogràfic). Guix d'infantil, núm. 12, març-abril 2003.

15. Annex

MATERIAL DIDÀCTIC PER TREBALLAR LA PEDAGOGIA DE LA VIDA, LA MORT I EL DOL

TÍTOL DEL LLIBRE/MATERIAL	AUTOR	EDAT RECOMANADA
L'amiga invisible	Canals, M.	Ed. infantil Cicle inicial d'ed. primària
El meu avi i jo	Parra, N.	Cicle inicial d'ed. primària
Més enllà del gran riu	Bescher, H.	A partir dels 5 anys
Qué viene después del mil?	Bley, A.	Cicle inicial d'ed. primària
Como todo lo que nace	Brami, E.	Educació infantil
T'estimaré sempre, petitó	Debi, G.	Educació infantil
La lluna de Joan	Sole, C.	A partir dels 3 anys
El corazón y la botella	Jeffers, O.	Cicle inicial d'ed. primària
El ángel del abuelo	Bauer, J.	Cicle mitjà d'ed. primària
La mort d'en Tim	Elzbieta	Cicle inicial d'ed. primària
Nana Vieja	Wild, M.	A partir dels 6 anys
L'avi de l'osset	Grey, N.	Educació infantil
Así era mi abuelito	Prats, J. de D. i Roldán, G.	Educació infantil
Inés Azul	Aldo, P.	A partir dels 6 anys
La estrella de Lea (nena malalta)	Sharaffedine, F.	Cicle inicial d'ed. primària
Què és la vida?	Brenifier, O. i Ruillier, J.	Cicle inicial d'ed. primària
El barco del abuelo	Catchpool, M.	A partir dels 5 anys
Cuando estoy triste: ante la pérdida de un ser querido	Mundy, M.	Totes les edats
Paraíso	Gibert, B.	Cicle mitjà d'ed. primària
Una capsa de colors vius	Blanch Gasol, T.	Cicle mitjà d'ed. primària
Un poema en la barriga	Canal, E.	Entre 6 i 11 anys
¿Dónde van los globos?	Curtis, J.L.	Cicle inicial d'ed. infantil
L'Edu, el petit llop	Solorareff, G.	Educació infantil
L'avi d'en Tom ha mort	Bawin, M.A. i Masne, C.	Entre 8 i 12 anys
L'arbre dels records	Teckentrup, B.	Cicle inicial d'ed. primària

*El llistat del material
que es facilita serà
revisat, actualitzat i
modificat periòdica-
ment. Els canvis es
podran consultar a
la carpeta del WEB
del CIME.*

El pato y la muerte	Erlbruch, W.	Cicle inicial d'ed. primària
L'illa de l'avi	Davies, B.	Educació infantil
Caracoles, pendientes y mariposas	Álvarez, B.	Cicle superior d'ed. primària
Més enllà del bosc	Consuegra, A.	Cicle inicial d'ed. primària
Adéu, Flap	Col·lecció contes d'en Nic i la Noa	Educació infantil
Abans de néixer, després de morir	Cela, J.	Adolescents
La Júlia té un estel	José, E. i Gubianas, V.	A partir dels 6 anys
La seva olor (mort sobtada de la mare)	Larrull, C. i Marchesi, P.	
La Carla ara és la nostra estrella	Diversos autors	Conte infantil
La carícia de la mariposa	Voltz, C.	A partir dels 5 anys
El hilo de la vida	Sarbacane, D. i Bloch, S.	
El buit	Llena, A.	Adults per acompanyar
Para siempre	Garcia, C.	Cicle inicial i mitjà d'ed. primària
Mi Edo	Garcia, C.	Cicle inicial i mitjà d'ed. primària
El camí d'en Dan	Victory, X.	
El camí de la Lua	i Ballesteros, N.	Educació infantil
Te echo de menos		Educació infantil
On és el iaio?	Cortina, M.	Cicle mitjà i superior d'ed. primària
D'una altra manera (maduració emocional)	Tortosa, A.	Cicle mitjà d'ed. primària
No és fàcil, petit esquirol!	Ramon, E. i Osuna, R.	Cicle inicial d'ed. primària
El nen dels estels (mort d'un germanet)	Somers, P.	Cicle inicial d'ed. primària
El mar del cel	Zanotti, C.	Cicle inicial d'ed. primària
Així és la vida	Ramírez, A.L.	Cicle inicial d'ed. primària
L'àvia de dalt, l'àvia de baix	De Paola, T.	Cicle inicial d'ed. primària
La tardor de Freddy, la fulla	Buscaglia, L.	Cicle inicial d'ed. primària
L'enterrament	Capdevila, R. i Gaudrat, M.A.	Cicle inicial d'ed. primària

Jo sempre t'estimaré (animal domèstic)		Cicle inicial d'ed. primària
L'armari de l'àvia	Roda, I., Solé, C. i Espluga, M.	Cicle inicial d'ed. primària
El cel del signe	Keizaburo, T.	Cicle inicial d'ed. primària
Més enllà del núvol blanc	Sales, F. i Ramos, M.T.	Cicle mitjà d'ed. primària
S'ha mort l'avi	De Saint Mars, D.	Cicle mitjà d'ed. primària
La mare invisible	Martin, A.	Cicle mitjà d'ed. primària
Alba	Larreula, E.	Cicle superior d'ed. primària
Un estiu per morir	Lowry, L.	Cicle superior d'ed. primària
Els àngels no saben vetllar els morts	Oliva, P.	Cicle superior d'ed. primària
En Max i la seva ombra (tractar la mort per suïcidi)	Regogo, J.L.	Joves
L'arbre vermell (tractar factors de risc en la mort per suïcidi)	Tan, S.	Joves
CANÇONS		
Gracias a la vida	Violeta Parra	Cicle superior d'ed. primària
Solstici	Sopa de Cabra	Adolescents
Adiós	La Oreja de Van Gogh	Adolescents
Et recordo	Txarango	Educació secundària
Tanca els ulls	Txarango	Educació secundària
I de sobte la llum	Catarres	Educació secundària
Puede ser	Dani Martín	Educació secundària
Vivir (vivència de Curació de malaltia)	Rozalén i Estopa	Educació secundària
CURTS/ PEL·LÍCULES		
<i>Curtmetratge</i> Cuerdas		Cicle mitjà d'ed. primària
<i>Curtmetratge</i> El regal		Cicle mitjà d'ed. primària
<i>Pel·lícula</i> Captain Fantastic		Cicle superior d'ed. primària
<i>Pel·lícula</i> Up		Cicle superior d'ed. primària
<i>Documental</i> Pensant en els altres	TV3	A partir de cicle mitjà d'ed. primària

<i>Curtmetratge</i> La semilla del recuerdo	Youtube	Educació secundària
<i>Pel·lícula</i> Balto (valors)	Universal Pictures	Cicle inicial d'ed. primària
<i>Pel·lícula</i> Estiu		Educació secundària
<i>Pel·lícula</i> Mi vida sin mi		Educació secundària

RECULL DE CANÇONS PER TREBALLAR EL TEMA DE LA PÈRDUA :

http://apliense.xtec.cat/prestatgeria/a8019241_614/llibre/index.php?section=11&page=-1